

GELENEĞİN YENİDEN HATIRLANMASI: TÜRKİYE'DE KETENİN TOPLUMSAL TARİHİ

THE RE-REMEMBERING OF TRADITION: A SOCIAL HISTORY OF LINEN IN TURKEY

OKAN CEYLAN*

ÖZ

Uluslararası ölçekte I. Sanayi Devrimi, I. Dünya Savaşı ve Yeşil Devrim keten üretimini ve ticaretini ciddi oranda sekteye uğratmış ve pamuğu ön plana çıkarmıştır. 19. ve 20. Yüzyılları kapsayan bu süre zarfında bu çalışma özellikle 20. yy. başından günümüze kadar Türkiye'de ketenin toplumsal ve iktisadi tarihini ele almaktadır. İlk olarak, keten zirai ve biyolojik özellikleri sayesinde geleneksel üretim ilişkileri ve üretim tarzlarını geçmişten bugüne sürdürmektedir. Bu yüzden keten gelenekselliği ve durağanlığı sembolize etmektedir. Bu bağlamda keten Türkiye'de Tek Parti dönemi (1923-1950)'nin geleneksel tarım ürünlerinden biridir. Buna karşın, 1950'lerden sonra Yeşil Devrimin teşvik ettiği tarımsal girdiler ve 1980 sonrası neoliberal politikalar ile keten üretiminin azalış eğilimi gösterdiği görülmektedir. Ancak, Son yıllarda ketene artan ilgi ise daha çok keten dokumalarının coğrafi işaretleri yoluyla gerçekleştirilmiştir. Bu durum aslında keten üretimine artan bir ilgiden ziyade tüketim ekonomisi kapsamında keten bezine olan talepten kaynaklanmaktadır. Ayrıca, bu durum bir ölçüde hem küreselleşmenin yerleşme boyutunu ön plana çıkartarak hem de modern Türkiye'de kırsal kesime ve organik tarıma yönelik ilginin arttığı son yıllarda geleneksel olanın yeniden hatırlanması yoluyla gerçekleşmiştir. Tüm bunlara ek olarak, bu çalışma keten ekim alanlarının Türkiye'deki dağılımları ve bunların yıllara göre değişimlerinin nedenlerini de açıklamaktadır. Bu bağlamda ketenin diğer ürünlerle olan ekonomik rekabeti, sosyo-ekonomik koşullar, fiyatlar ve piyasalar üzerinde durulmaktadır.

ABSTRACT

On an international scale, the First Industrial Revolution, the First World War, and the Green Revolution seriously crippled the production and the trade of linen and brought cotton into the forefront. In the meantime, involving the 19th and the 20th centuries, this study especially deals with the social and economic history of linen in Turkey since the beginning of the 20. century. First, thanks to its biological and agricultural characteristics, linen maintains traditional production relations and modes of production from past to present. Thus, it symbolizes traditionalism and stability. In this context, linen is one of the traditional crops of the One-Party period of Turkey (1923-1950). On the other hand, it seems that the production of linen showed a falling tendency with the Green Revolution that promoted agricultural inputs in post -1950s and the neoliberal policies in post-1980s. However, the increasing interest in linen has been realized by means of the geographical sings of linen weaves in recent years. This situation results from the demand for the canvas within the scope of consumption economy rather than an increasing interest in the production of linen. This situation is realized by both bringing the localization dimension of the globalization to the fore to some extent and by re-remembering the traditionalism in recent years when there has been an interest in rural area and organic farming. In addition to all, this study explains the distribution of linen cultivation areas and the changes of these by years in Turkey. In this sense, the economic competition of linen with other crops, socio-economic conditions, prices, and markets are discussed in the paper.

Anahtar Kelimeler: Keten Yetiştiriciliği, Keten Üretimi, Keten Bezi, Keten Sanayi, Keten Ticareti

Keywords: Canvas, Linen Growing, Linen Production, Linen Industry, Linen Trade

* Öğr. Gör. Dr., Ege Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, okan.ceylan@ege.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6867-6726.

Extended Abstract

Although linen is one of the ancient crops, it is not well known by many people at the present time. Since both linen and cannabis had been used in the making of sailing ships, these two crops made possible the discovery of the new continents, new jewelries, new raw materials, and new crops in the geographical explorations. However, from the First Industrial Revolution onwards, cotton that was more suitable for weaving began to come into prominence. Second, the outbreak of the First World War decreased the trade and market share of linen to some extent. Third, the Green Revolution that began immediately after the Second World War promoted the crops that required agricultural inputs such as cotton, rice, and corn. Thus, the Green Revolution contributed to the yield, the production, and the market economy of these crops. Thus, it might be concluded that these three international events seriously crippled the production and the trade of linen around the world.

Similarly, this historical process of linen is also valid for Anatolian linen. Linen production began to decline from the 1950s onwards. therefore, linen can be regarded as one of the traditional crops of the early republican period in Turkey. Since it maintains the same relations of production and the same modes of production throughout the centuries, linen symbolizes traditionalism and stability. In other words, linen was one of the prominent crops of etatism in Turkey. However, together with the Green Revolution that promoted the use of agricultural inputs such fertilizer and pesticides, cotton production started to increase, and the production of linen has showed a falling tendency since the beginnings of the 1950s. In other words, this study enlightens the untold story of linen. On the other hand, the increasing interest in linen has been realized by means of the geographical sings of linen weaves in recent years. This situation results from the demand for the canvas within the scope of consumption economy rather than an increasing interest in the production of linen. For example, as a canvas *the Şile Bezi*, *the Ayancık Bezi*, and *the Kandıra Bezi* have become popular in recent years.

Thanks to the historical past of linen in Turkish agriculture, the scientific studies about linen cultivation in Turkey firstly began in Yeşilköy Agricultural Research Institute. These studies continued with the contribution of some German and Soviet specialists who were invited by the Ministry of Agriculture in the 1930s and the 1940s. Together with the decrease of linen cultivated areas, scientific studies focused on cotton. However, in parallel with the increasing interest in linen in recent years, Thrace Agricultural Research Institute has done some research about linen since the beginning of the 2000s. Within this scope, the institute developed three linen varieties in 2018 and 2019 named as *Karakız*, *Beyazgelin* and *Sarıgelin*.

Within the scope of the socio-economic history of linen in Turkey in the 20th and 21st centuries, this study focuses on the spread of linseed from one region to another, distribution of linen cultivation in Turkey, its industrial use, and the gender-based labor division during its production process. Considering spread of linseeds, it seems that wars, trade, and migrations became influential. In the distribution of linen cultivation in Turkey, climate conditions, the economic return of other crops and market relations are effective. In the industrial use of linen, it seems that its weaving had been substantially limited to hand looms. The production of linen fibers has continued with the same primitive technics for centuries. Besides, linen is used in the production of linseed oil, paper, rope, and sail. Therefore, linen might be described as conservative, traditional, and monotonous crop rather than modern, dynamic, and coherent with the developing industry.

Giriş

19. ve 20. yüzyıla damgasını vuran endüstri bitkileri ve lif bitkilerinin başında pamuk gelmektedir. Öyle ki gerek 1838 yılında Baltalimanı Ticaret Antlaşması ile Osmanlı ekonomisinin dünya kapitalizmine eklenmesinde ve Osmanlı Devleti'nin ihracatının artışında¹ gerekse 1948 sonrası Marshall Planı ve Yeşil Devrimle birlikte yıldızı parlayan ürünlerin başında da pamuk merkezi bir öneme sahiptir. Özellikle, 1793 sonrası pamuğu işleyen çırçır makinelerinin ortaya çıkışı sadece pamuklu dokuma endüstrisinin pazar payını arttırmakla kalmamış aynı zamanda da keten lifinin tekstildeki önemini geri plana itmiştir. Dolayısıyla pamuk, kendisinden çok daha eski bir geçmişe sahip olan keteni bugün toplumsal hafızamızdan büyük oranda silmiştir. Neticede günümüz tekstil endüstrisinin hammaddesi olan lif bitkilerinden dünyada en çok ekilen mahsul %94 oranla pamuktur. Pamuğu ise sırasıyla jüt, keten, sisal, manila kendiri ve rami bitkisi takip etmektedir. Buna karşın, keten, pamuğun yetişme imkânına sahip olmadığı soğuk bölgelerinde de yetişebilmekte ve yüksek oranda selüloz ve lif içermektedir.²

¹ Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, 100-105.

² Serkan Yılmaz ve Arslan Uzun, *Keten Tarımı*, Samsun: TAGEM, 2019, 1-2.

Ancak, artan dünya nüfusunun ve çarpık sanayileşmenin neden olduğu çevresel tahribat ve kirlilik dolayısıyla 1980 sonrasında çevreye dost ürünler bağlamında Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da yavaş yavaş ketene duyulmaya başlanan ilgi 1990'ların ortalarında ketenin tekstil, organik tarım ve sağlık gibi değişik alanlardaki işlevinin yeniden ortaya çıkmasını sağlamıştır.³ Bu durum Tom Standage'ın da ifade ettiği gibi 10.000 yıl önce insanlık tarihinin gidişatını belirleyen suyun bugün tekrar hem günlük tüketimde ve tarımsal sulamada önemli hale geldiği hem de yakın bir gelecekte ülkeler arasındaki siyasi ve iktisadi ilişkilerde belirleyici olacağı düşüncesini akıllara getirmektedir.⁴

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'da pamuk kadar ekim alanlarına sahip olmayan ve üretimi belirli bölgelerle sınırlı kalan keten günümüzde çok defa kenevir ile karıştırılmakta ve akademik yayınlarda dahi bu iki bitki birlikte anılmaktadır. Bu çalışma, ketenin zirai ve iktisadi açıdan farklılığını açıklayabilmek ve bu eksikliği giderebilmek için 20. asırda Türkiye'de ketenin toplumsal tarihine odaklanmaktadır. Keten, antik çağlardan beri Anadolu ve Orta Asya uygarlıkları tarafından yetiştirilen ve ilk defa lifleri dokunan bir bitki olsa da günümüz toplumunun keten hakkındaki bilgisi oldukça sınırlıdır. Bu çalışma ketenin zirai ve biyolojik özellikleri sonucunda oluşturduğu üretim ilişkileri ve üretim tarzları ile Türkiye'de daha çok Tek Parti döneminin geleneksel bir tarım ürünü olarak kaldığını öne sürmektedir. Bu durumla bağlantılı olarak da ketenin 1950'lerden itibaren başlayan Yeşil Devrim ve akabinde 1980 sonrası Neoliberal ekonomi politikasının liberal kapitalist üretim ilişkileriyle uyum sağlamadığı iddiasını da taşımaktadır. Buna karşın, son yıllarda ketene yönelik artan ilgi ise daha çok keten dokumaları üzerinden coğrafi işaretler almak yoluyla olmuştur. Bu durum ise bir ölçüde hem küreselleşmenin yerelleşmeyi ön plana çıkartarak pazarlanabilir bir meta haline getirme amacı ile hem de modern Türkiye'de köye ve organik tarıma yönelik ilginin arttığı son yıllarda geleneksel olanın yeniden hatırlanması şeklinde olmuştur. Bu çalışmanın amacı ise keten sözcüğünün etimolojisinden ve tarih sahnesine çıkışından yola çıkarak 20. yüzyılın başlarından günümüze, Türkiye'de keten yetiştiriciliği, keten üretiminin bölgeler arası dağılımı ve yıllara göre değişimi, keten üzerine yapılan zirai araştırmaları ve son olarak da coğrafi işaretlerle yeniden hatırlanan keten ürünlerini açıklamaktır.

Metodolojik olarak, bu çalışma ketenin toplumsal tarihine siyasi, toplumsal ve iktisadi açılardan bütüncül olarak yaklaşmıştır. Bu bağlamda, Başbakanlık Cumhuriyet Arşiv belgeleri üzerinden keten üretimine, ticaretine ve işlenmesine dair politikalar ele alınırken Türkiye İstatistik Kurumu tarafından yayımlanan Tarımsal Yapı ve Üretim İstatistikleriyle de keten ekim alanları, üretimi ve keten yetiştiriciliğinin ülke genelindeki coğrafi dağılımı incelenmiştir. Keten yetiştiricisi köylülerin gündelik yaşamı ve üretim ilişkileri dönemin basını üzerinden ele alınmıştır. Ayrıca, Tarihten Sosyolojiye İktisattan Ziraata kadar değişik bilim dallarından keten hakkındaki kitap, makale ve bildiri gibi akademik çalışmalar da bu çalışmaya multi-disipliner bir perspektif sunmuştur.

Keten Sözcüğünün Etimolojisi

Keten özellikleri itibarıyla da lif bitkileri, yağlı tohum bitkileri endüstri bitkileri ve tıbbi aromatik bitkiler arasında değerlendirilmektedir.⁵ Linaceae familyasında bulunan *Linum* cinsine ait olan keten, 9 cins ve 150 tür arasında ekonomik değeri olan tek türdür.⁶ Bu bağlamda, Türkiye florasında da bulunan *Linum usitatissimum* L. ve *Linum bienne* Mill ticari değeri olan keten türleridir.⁷ Buradan hareketle, Latince *linus* ve Yunanca *linon* kelimelerinden gelen ketenin⁸ etimolojisine dair farklı görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlerden biri de Türklerin devletler kurduğu ve göçler yoluyla iskân ettikleri Orta Asya ve Anadolu coğrafyalarında keteni farklı farklı isimlendirmeleridir. Örneğin, ilk olarak, Uygur Türklerinin hukuk senetlerinde keten için *kidin* ya da *kedin* sözcüklerini kullandıkları görülmektedir. Ayrıca Uygurlar, ketene *kentir*, tohumuna da *huma* adını vermişlerdir. Kazan Türklerinin ise bu bitkiye *kiten* ya da *keden* dedikleri görülmektedir. Eski Çağatay dilinde ise keten için

³ Metin Babaoğlu, "Tarihi İnsan Uygarlığıyla Yaşit Yeniden Hatırlanan Eski Bir Dost: Keten", *AgroSkop*. 2010, 46.

⁴ Tom Standage, *Altı Bardakta Dünya Tarihi*, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2014, 257.

⁵ Güven Şahin, "Çok Boyutlu Bir Tarım Ürünü: Keten (*Linum Usitatissimum*)", *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademik Araştırmalar Dergisi*, Cilt 4, 2, 2020, 120.

⁶ Şahane Funda Arslanoğlu, Selim Aytaç ve Ali Kemal Ayan, "Keten: Anadolu Coğrafyasında Küllerinden Yeniden Doğan Bitki", *Ziraat Bilimlerinde Güncel Akademik Çalışmalar*, Der. Nurhan Keskin İvpe, Cetinje, Montenegro, 2018, 437.

⁷ Şahin, "Çok Boyutlu Bir Tarım Ürünü: Keten (*Linum Usitatissimum*)", 120.

⁸ *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, I. Köy ve Ziraat Kongresi Yayını, İstanbul: Devlet Basımevi, 1938, 168.

zıgır sözcüğünün kullanıldığı da bilinmektedir.⁹ Altaylarda yaşayan Teleüt Türkleri ise keten sözcüğünü kullanmayıp ona yumuşak kendir adını vermişlerdir.¹⁰

İkinci olarak Türklerin Anadolu'ya göç yolları üzerinde Arap ve Fars toplumlarıyla kurdukları sosyal, kültürel ve iktisadi ilişkiler sonucunda keten sözcüğünün Farsça ve Arapçadan Türkçeye geçtiği yönünde bir görüş de bulunmaktadır. Nitekim Arapların ketene kettan veya kinnab dedikleri görülmektedir. Bu yüzden de Anadolu Türkleri bu bitkiyi keten olarak adlandırırken tohumuna da çedene, çetene ya da seyrik adını vermişlerdir. Anadolu'da çok eski dönemlerde yazılan tıp kitaplarında ketenden bahsedildiği ve bu bitkinin kenevirden (kendir) ayrı tutulduğu görülmektedir.¹¹ Nitekim, keten ve kenevir bitkileri lifli ve yağlı tohumlu bitkiler olsalar da morfolojik olarak birbirilerinden farklıdır. Örneğin keten, kenevirden farklı olarak, keyif verici bir madde olarak kullanılmaz.¹² Ancak, Anadolu dışında yaşayan Türklerin keten ve kenevir arasında bir ayırma gitmeksizin bu bitkilere kendir adını verdikleri de görülmektedir. Nitekim 1930'ların sonu ve 1940'ların başında keten araştırması yapan Tevfik Eşberk de Rize'de kenevire keten denildiğini fark etmiştir.¹³ Ayrıca Doğu Karadeniz Bölümünde ketene zeyrek adı da verilmektedir.¹⁴

Antik Kültür Bitkisi Keten¹⁵ ve Yayılış Alanları

Keten sözcüğünün etimolojisi kadar bir diğer ilgi çekici tarafı ise antik kültür bitkilerinden biri olmasıdır. ¹⁶ Öyle ki çok tanrılı inanca sahip Sümerlerin inancına göre, ketenin tıpkı buğday, arpa ve kenevir gibi Sümer tanrıları tarafından dünyaya gönderilen dört kutsal tohumdan biri olduğuna inanılırdı.¹⁷ Ayrıca, tarihi süreçte keten, lif amacıyla kullanılan ilk bitkidir. Arkeolojik kazılara göre en eski keten liflerinin bundan 30.000 yıl önce Gürcistan'da bulunan Dzudzuna Mağarası civarında kullanıldığı düşünülmektedir. Keten, Hindistan'dan Mısır'a Türkiye'den İsviçre'ye kadar geniş coğrafyalarda en az 5.000 yıldır tarım kültüründe bulunmakta ve yağ, lif ve tohum ihtiyacı için üretilmektedir.¹⁸

Bir diğer ifade ile Ketenin gen merkezi kesin olarak bilinmemekle birlikte ketenin anavatanının başta Akdeniz havzası, Merkezi Asya, Güneybatı Asya, Sibirya ve Avrupa olduğu düşünülmektedir.¹⁹ Merkezi Asya'da ketenin ilk kültüre alındığı bölge Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan sınırlarında yer alan Fergana Vadisidir. Buna göre, ketenin önce Çin'e daha sonra da İskitler tarafından savaşlar, göçler ve ticaret vasıtasıyla Avrupa'ya taşındığı iddia edilmektedir.²⁰ Anadolu'da keten tarımı ve dokumalarının ilk örnekleri ise MÖ 7200-6500 arasında Mezopotamya'nın kuzeyi olarak da bilinen Verimli Hilalin geçtiği Dicle ve Fırat havzasında başlamıştır.²¹ Bu bölge ise Diyarbakır Ergani Ovası'nda bulunan Çayönü'dür.²² Ayrıca, arkeolojik kazılarda MÖ 6000'de Konya Çatalhöyük'te ve MÖ 4000'de Burdur Kuruçay'da evcil ve yabancı keten tohumlarına da rastlanmıştır.²³ Bu coğrafyaların dışında ise İngilizler ketenle 12. yüzyılda Amerikalılar ise 18. yüzyıl gibi çok daha geç tarihlerde tanışmışlardır.²⁴

İnsanlığın ilk lif bitkilerinden olan keten liflerinin kullanımına dair en eski bilgiler MÖ. 9000 yılına kadar uzanmaktadır.²⁵ Keten antikçağlarda dahi Akdeniz'in farklı bölgelerinde yetişebilen bir bitkidir. Ayrıca,

⁹ Erdem Ulaş, *Mucize Bitki Kenevir*, İstanbul: Hiper Yayınları, 2019, 25-26.

¹⁰ Ulaş, *Mucize Bitki Kenevir*, 24.

¹¹ Ulaş, *Mucize Bitki Kenevir*, 25-28.

¹² Neşet Arslan, "Tartışmalar Işığında Kenevire Bakış", *TURKTOB*, 28, 2018, 23.

¹³ Habil Tevfik Eşberk, *Türk Keten Lifleri Üzerinde Etütler*, Ankara: T.C Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü, 1947, 13.

¹⁴ M. Kemal Tuncar, "Keten Ziraatı ve Faydaları", *Ziraat Dünyası*, 27, 1952, 25.

¹⁵ Fethi İncekara, *Endüstri Bitkileri ve Islahı*, İzmir: Ege Üniversitesi Matbaası, 1979, 160; Ayten Altıntaş, "Kenevir Tohumunun Osmanlı Tıbbındaki Yeri", *Endüstriyel Kenevir Formu I-II*, Der. Şükrü Karataş. İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları, 2018-2019, 100.

¹⁶ İncekara, *Endüstri Bitkileri ve Islahı*, 160; Altıntaş, "Kenevir Tohumunun Osmanlı Tıbbındaki Yeri", 100.

¹⁷ Altıntaş, "Kenevir Tohumunun Osmanlı Tıbbındaki Yeri", 100.

¹⁸ Arslanoğlu, Aytaç ve Ayan, "Keten: Anadolu Coğrafyasında Küllerinden Yeniden Doğan Bitki", 437.

¹⁹ Arslanoğlu, Aytaç ve Ayan, "Keten: Anadolu Coğrafyasında Küllerinden Yeniden Doğan Bitki", 437; Şahin, "Çok Boyutlu Bir Tarım Ürünü: Keten (Linum Usitatissimum)", 120.

²⁰ Ulaş, *Mucize Bitki Kenevir*, 23.

²¹ Arslanoğlu, Aytaç ve Ayan, "Keten: Anadolu Coğrafyasında Küllerinden Yeniden Doğan Bitki", 438; Yılmaz ve Uzun, *Keten Tarımı*, 3; Nazmiye Aydın, "Trabzon'da Yok Olan Dokuma Sanatı: Keten", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Cilt 13, 26, 2019, 578.

²² Aydın, "Trabzon'da Yok Olan Dokuma Sanatı: Keten", 578.

²³ Hüsrem Çelik, *Eskiçağda Anadolu'da Dokuma*, Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014: 14-15.

²⁴ Arslanoğlu, Aytaç ve Ayan, "Keten: Anadolu Coğrafyasında Küllerinden Yeniden Doğan Bitki", 437.

²⁵ Aydın, "Trabzon'da Yok Olan Dokuma Sanatı: Keten", 578.

Herodotos'a göre Çukurova, İtalya ve Mısır'da ketene dayalı bir endüstri bulunmaktadır.²⁶ Sümerlerin Ur ve Logos şehirlerinde ketenin tekstil üretiminde kullanıldığı ve böylece de gündelik eşyalarda keten dokumalarının olduğu bilinmektedir. Bunun yanı sıra Sümerlerin tanrı heykellerinin dahi keten kumaşlarla örtüldüğü çeşitli arkeolojik kazılarda tespit edilmiştir.²⁷ Mısır'da hayvan yünlerinden elde edilen yün dokumaların kullanımının yasak olması da Mısır'da keten tarımını ve dokumacılığını yaygınlaştıran bir diğer nedendir. Geçmişten günümüze kadar değişmeyen bir konu ise ketenin ekiminde ve hasadında erkek emek gücü görülürken ketenin sapından lif elde etme ve öreke ya da el çıkırığı yardımıyla iplik haline getirilerek dokunması sürecinde ise daha çok kadın emek gücünün görülmesidir.²⁸

20. Yüzyıl Öncesinde Anadolu'da Keten

Tarih boyunca keten bitkisi, elyaf, yağ ve tohum elde etme amacıyla üretilmiştir.²⁹ Örneğin, Uzakdoğu'da keten ipi elbise dokumasında kullanılırken,³⁰ Türkiye'de ise daha çok Karadeniz sahil mıntıkası boyunca ve Kuzey Marmara'da lif, tohum ve yağ elde etme amacıyla üretilmiştir.³¹ Buna göre, keten üretiminin yoğunlaştığı kent ve kasabalar ise Sinop, Ayancık, Kastamonu, Zonguldak, Kandıra, İnebolu, Rize, Trabzon ve Batum'dur.³² Ayrıca Tarihçi Herodot, Xenophon ve Strabo gibi antik dönem bilim insanları da MÖ 5. yüzyılda Doğu Karadeniz ve Manisa Salihli civarında keten ziraatının meşhur olduğunu belirtmektedir.³³ Yüksek nisbi nem sayesinde Orta, Batı ve Doğu Karadeniz kıyıları lif keteni üretimine de uygunken yağ tipi keten ise sıcak ve kurak bölgelerde yetiştirilmektedir. Ancak diğer yandan güneşlenme ketende yağ ve tohum verimini arttırsa da çiçeklenme döneminde görülebilecek yüksek sıcaklıklar ketenin verim ve kalitesini düşürmektedir.³⁴ Bu bağlamda Türkiye'de daha çok tohumu ve lifi için yetiştirilen kışlık keten üretiminin yaygın olduğu görülmektedir.³⁵

Şile'den Rize'ye kadar tüm Karadeniz sahili boyunca yapılan keten üretiminin, dokumasının ve ticaretinin tarihi MÖ. 7000 yılına kadar uzanmaktadır.³⁶ Keten ticareti ise daha çok Arap coğrafyası ile yoğunlaşmıştır. Şile Bezi Osmanlı Sarayı'nda da ilgi görmüş ve özellikle İzmit Kandıra'daki ince keten dokumalar ve Rize'deki keten dokumalar Mısırlı tüccarlar tarafından Ortadoğu'ya satılmıştır.³⁷ Özellikle, 20. yüzyıl başlarına kadar Rize Bezi özellikle Hicaz ve Bağdat'ta rağbet görmüştür. Rize'nin keten bez dokumaları, Rizeli kadınların tarla işlerinden ve çocuk bakım işlerinden boş vakit bulduklarında kendi emekleriyle ürettikleri dokumalardır.³⁸ Hatta Kudüste bulunan muhafazakâr Yahudiler ateş görmeden üretilen keten bezlerine çok rağbet ettiklerinden bazı Yahudi tüccarlar Kandıra köylerine kadar gelip keten bezi ithal etmişler. Bazı Kandıralı keten üreticileri de Letonya'nın başkenti Riga'dan Petkef (Petkov) adı verilen yeni keten çeşitleri getirerek ürünleri ıslah etmişlerdir.³⁹ Ancak Birinci Dünya Savaşından sonra tüccarlarla irtibatın kopması neticesinde keten pazarı kaybolmuştur.⁴⁰ Ayrıca, Rize'de keten üretimine dair sanayinin de atıl duruma gelmesi,⁴¹ bölge tarımının kalkındırılması ve halkın refahının artırılması amacıyla 20. yüzyıl başlarında çay üretiminin yaygınlaştırılması sonucu birçok keten ve kenevir tarlası çay tarlasına dönüştürülmüştür.⁴² Ayrıca çayın yanı sıra mısır ve fındık yetiştiriciliği de keteni

²⁶ Efrumiye Ertekin, "İlkçağda Tarsus Ketencileri ve Ketenleri", *OLBA*, 2005:157-158.

²⁷ Çelik, *Eskiçağda Anadolu'da Dokuma*, 17.

²⁸ Çelik, *Eskiçağda Anadolu'da Dokuma*, 10; Esra Çelik, "Kocaeli Yarımadasına Özgü El Sanatlarından Örnekler", *Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, Ed. Haluk Selvi, Ali Yeşildal ve M. Bilal Çelik, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, 2016, 1743.

²⁹ *Keten Kenevir*, Ankara: Ziraat Vekaleti, 1939, 10.

³⁰ Ulaş, *Mucize Bitki Kenevir*, 23.

³¹ *Keten Kenevir*, 10-12.

³² Aydın, "Trabzon'da Yok Olan Dokuma Sanatı: Keten", 578; Mehmet Mert ve Osman Çapur, "Lif Bitkileri Üretimine Arttırılması Olanakları", Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası VII Teknik Kongresi Bildiri Kitabı-I, 11-15 Ocak 2010, 419.

³³ Eşberk, *Türk Keten Lifleri Üzerinde Etütler*, 12.

³⁴ Yılmaz ve Uzun, *Keten Tarımı*, 16.

³⁵ Friedrich Tobler, *Kenevir, Keten, Jüt Mütahassısı Sıfatıyla 1937 Eylülünden Teşrinisanisine Kadar Yapılan Seyahate Ait Rapor*, İstanbul: T.C Ziraat Vekaleti Neşriyatı, Burhaneddin Basımevi, 1938, 9.

³⁶ Arslanoğlu, Aytac ve Ayan, "Keten: Anadolu Coğrafyasında Küllerinden Yeniden Doğan Bitki", 438; Yılmaz ve Uzun, *Keten Tarımı*, 3; Çelik, *Eskiçağda Anadolu'da Dokuma*, 13.

³⁷ Ş. Funda Arslanoğlu, Selim Aytac ve Ali Kemal Ayan, "Keten", *Karadeniz'in Lif Bitkileri Çalıştayı*, Samsun, 5-6 Mayıs 2017, 52.

³⁸ "Rize'de Sanayi Hayatı", *Akşam*, 21 Ağustos 1929.

³⁹ Eşberk, *Türk Keten Lifleri Üzerinde Etütler*, 14.

⁴⁰ Arslanoğlu, Aytac ve Ayan, "Keten: Anadolu Coğrafyasında Küllerinden Yeniden Doğan Bitki", 438; Yılmaz ve Uzun, *Keten Tarımı*, 3.

⁴¹ Zehra Aslan ve Mustafa Arıkan, *Cumhuriyet Döneminde Rize I, 1923-1950*, Ankara: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, 2018, 263.

⁴² Bakiye Usta, "Trabzon Feretikosu Doğu Karadeniz Bölgesi Feretiko Bezi Çaykara Projesi Örneği", *Karadeniz'in Lif Bitkileri Çalıştayı*, Samsun, 5-6 Mayıs 2017, 70; Ali Erhan Binici, "Rize Bezi", *Karadeniz'in Lif Bitkileri Çalıştayı*, Samsun, 5-6 Mayıs 2017, 78.

Doğu Karadeniz sahillerinden dışlamıştır.⁴³ Böylece keten pazara yönelik üretim olmaktan çıkıp geçimlik üretime yönelik ekilmiştir.⁴⁴ Ayrıca, Avrupa'daki keten sanayinin ucuz üretimi de Doğu Karadeniz'deki el tezgahlarını bitirmiştir. Bu durum hem ketene dair el sanatlarının⁴⁵ hem de uzun lif ketenlerinin üretimlerinin kaybolmasına yol açmıştır.⁴⁶

1920'lere kadar Karadeniz sahil yerleşimlerinde düz keten bezi ve kaba örtü üretimi de bulunmaktadır.⁴⁷ Örneğin, 19. yüzyılda bir ipliği keten bir diğeri ince ipek olan "Hilali Gömlek" adı verilen gömlekler de Trabzon yöresinde dokunmuştur. Bu gömleklerden Sultan Abdülaziz'e de gönderilmiştir.⁴⁸ Hatta 19. yüzyılın ortalarına kadar dünyada üretilen tekstil liflerinin %80'ni de keten ve kenevir dokumalar oluşturmaktadır.⁴⁹

Osmanlı döneminde, Türkler ketenin sapından lif ve tohumundan da yağ üretmişlerdir. Ancak, Fransa ve Belçika'da olduğu kadar keten yetiştirme kültürüne sahip olmamışlardır. Bunun temel nedeni ise tarımsal araç gereçlerin eksikliği ve Anadolu'da ekilebilir alanların genişliğine rağmen işgücünün kıt ve pahalı olmasından kaynaklanmaktadır. Trabzon ve Kale-i Sultaniye (Çanakkale) bölgelerinde yetiştirilen ketenler Avrupa'dakilere oranla daha ince ve daha beyazdır. Bu yüzden de Türk ketenleri Fransız ketenlere oranla daha pahalıydı. Örneğin, 27 Şubat 1863 tarihinde İstanbul'da düzenlenen ilk ziraat sergisi 13 kısımdan oluşmuş olup bu serginin 6. kısmı ipek, keten ve yün sergisine ayrılmıştır. Buna göre, gevşek nitelikteki kenevir ipliğine oranla keten ipliği daha sağlam olduğu için keten elyafı kenevire oranla daha yüksek fiyattan satılmıştır.⁵⁰ 1930'ların ortalarında Anadolu'da keten kenevir gibi endüstri bitkileri üzerine araştırmalar yapan Sovyet uzmanlar da keten ziraatının arttırılarak pazara yönelik üretim yapılması gerektiğinin altını çizmişlerdir.⁵¹

Keten Yetiştiriciliği

Keten tuzlu ve drenajlı topraklar hariç değişik iklim ve toprak yapılarında yetişebilen bir bitkidir.⁵² Ancak keten için en ideal topraklar ince yapılı ve kil oranı yüksek topraklardır.⁵³ Keten yoğun emek ve özen gerektiren bir üretim sürecine sahiptir. Keten yetiştiriciliğinde serpmeye ekim öncesinde toprağın iyi işlenmiş, kabartılmış ve yumuşak hale getirilmiş olması ürün verimliliği açısından oldukça önemlidir. Buna karşın keten birçok bitkiye oranla kimyasal gübreden ziyade zeytin posası ya da güvercin gübresi gibi azot (dekar başına 8-10 kg) ve tuz içeriği yüksek organik gübrelere ihtiyaç duymaktadır. Bu yüzden de keten yetiştiriciliğinde taze hayvan gübresi yerine yanmış hayvan gübresi kullanılmaktadır.⁵⁴ Yetiştirme süresi boyunca keten iki kez sulama ihtiyacı duymaktadır. Son sulama ise hasattan en az üç hafta önce yapılmaktadır.⁵⁵ Ancak bu sulama zorunluluk olmayıp yüksek verim almak içindir.

1 dekara 6 kg tohumunun atıldığı keten yetiştiriciliğinde 1 dekardan da ortalama 100 adet keten bağı, 20 kg ile 40 kg arasında lif elde edilmektedir.⁵⁶ Keten ince, dik ve uzun gövdeli tek yıllık otsu bir bitki olmakla birlikte tek dallı ya da çok dallı olabilmektedir. Tohumluk için ekimlerde çok dallı yapı arzu edilirken lif amaçlı üretimde ise tek dal yapısı arzu edilmektedir.⁵⁷ Yağlık keten 30-70 cm boyundayken lif amaçlı ekilen keten ise 120 cm boyunda olup sap kalınlıkları ise 2-3 mm'dir. Ayrıca kapsülü 5-12 mm, tohumu 3,5-7 mm uzunluğunda olan ketenin bin dane ağırlığı ise 7-9 gramdır.⁵⁸

⁴³ Şahin, "Çok Boyutlu Bir Tarım Ürünü: Keten (Linum Usitatissimum)", 137-138.

⁴⁴ Mert ve Çapur, "Lif Bitkileri Üretimine Arttırılması Olanakları", 412.

⁴⁵ Mert ve Çapur, "Lif Bitkileri Üretimine Arttırılması Olanakları", 419.

⁴⁶ P. M. Zhukovsky, *Türkiye'nin Ziraat Bünyesi (Anadolu)*, Çev. Celal Kıpçak, Haydar Novruzhan ve Sabir Turkistanlı, Ankara: Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. Neşriyatı, 1951, 513.

⁴⁷ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Ankara: ODTÜ, 1977, 409.

⁴⁸ Aydın, "Trabzon'da Yok Olan Dokuma Sanatı: Keten", 582.

⁴⁹ Nebahat Kılıç, "Tekstil Sektörü ve Hedefleri", *Karadeniz'in Lif Bitkileri Çalıştayı*, Samsun, 5-6 Mayıs 2017, 18.

⁵⁰ *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, İstanbul: I. Köy ve Ziraat Kongresi Yayını, Devlet Basımevi, 1938, 169-170.

⁵¹ Tobler, *Kenevir, Keten, Jüt Mühassası Sıfatıyla 1937 Eylülünden Teşrinisanisine Kadar Yapılan Seyahate Ait Rapor*, 10.

⁵² Yılmaz ve Uzun, *Keten Tarımı*, 2.

⁵³ Babaoğlu, "Tarihi İnsan Uygarlığıyla Yaşit Yeniden Hatırlanan Eski Bir Dost: Keten", 47

⁵⁴ *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, 168; Babaoğlu, "Tarihi İnsan Uygarlığıyla Yaşit Yeniden Hatırlanan Eski Bir Dost: Keten", 48.

⁵⁵ Yılmaz ve Uzun, *Keten Tarımı*, 18.

⁵⁶ Kendir Ziraatı İçin", *Tan*, 1 Mart 1937.

⁵⁷ Yılmaz ve Uzun, *Keten Tarımı*, 5-11.

⁵⁸ Şahin, "Çok Boyutlu Bir Tarım Ürünü: Keten (Linum Usitatissimum)", 121.

Ketenin yetiştirme süresi ise 90-110 gün arasındır.⁵⁹ Bitkinin yaklaşık ilk iki aylık süreci vejetatif gelişme sürecini, sonraki bir aylık dönem çiçeklenme dönemini ve geri kalan son bir ayı da olgunlaşma dönemini kapsamaktadır. Hem yazlık hem de kışlık ekimi olan keten iyi bir münavebe ürünüdür.⁶⁰ Yaz dönemi için nisan ayında kış dönemi içinse ekim ayında ekim yapılmalıdır.⁶¹ Yetiştirme sürecinden sonra ise ketenin dört farklı hasat dönemi bulunmaktadır. İlk olarak, yüksek kaliteli fakat düşük verimli lifin alındığı yeşil olum dönemi, ikincisi yüksek verimli lifin alındığı erken yeşil sarı olum dönemi, üçüncü olarak hem lifin hem de tohumun elde edildiği tam sarı olum dönemi ve son olarak da sadece tohumun elde edildiği ölü olum dönemidir.⁶² Ketenin lif amaçlı hasadında sapların yeşil ve sarı olması beklenirken tohum amaçlı hasatta ise kapsüllerin sarı ve kahverengi olması beklenmektedir. Hasat orak ve tırpanla yapılabileceği gibi makine ile de yapılabilmektedir.⁶³ Orakla biçilen keten sapsarı ardından dövülerek tohumu ayrılır.⁶⁴

Lif amaçlı üretimde kesilen sapsarı tarlada serilip kurutulmakta ve demetlenerek havuzlama yapılmaktadır. Buna karşın tohum üretiminde ise günümüzde biçerdöver ile hasat yapılabilmektedir.⁶⁵ Havuzlamaya Ege'de limanlama adı verilirken bazı yörelerde ise çaylama adı verilmektedir.⁶⁶ Havuzlama işleminin doğal ortamlarda yapılabilmesi için 1,30 cm derinliğinde bir akarsuya ihtiyaç bulunmaktadır. Bir hafta ile on gün arasında nehir sularında bekletilen demetlenmiş keten lifleri yapay havuzlardakilere oranla daha beyaz renktedir. Sudan çıkartılan lifler bazı bölgelerde çatı altlarına konulurken bazı bölgelerde ise sağlamlığının artması amacıyla üzerine çığ düşmesi için çayır arazilerine serilmektedir.⁶⁷ Kuruyan keten sapsarı daha sonra ezme işlemi amacıyla kütük veya taş üzerinde tokmaklarla dövülerek ketenin sap kısmı ayrılır.⁶⁸ Köylü kadınlar mengenez yardımıyla ketenin lifli kısımlarını bitkinin odunsu kısımlarından ayırırlar ve şimşir tarakla tararlar.⁶⁹ Ardından da küllü sularla, ıslak liflerin güneşte kurulması yoluyla ya da Şile gibi sahil kasabalarında deniz suyuyla ağartma işlemi yapılarak yeknesak iplikler elde edilir. Bu süreç 15 ile 90 gün arasındadır. Buna karşın kireç kaymağında ağartmanın sakıncası ise kumaşın dayanıklılığını zedelemesidir.⁷⁰ Geriye kalan ise ketenin elyaf kısmıdır. Bu elyafın geleneksel yöntemlerle ip haline gelmesi ise iğ ya da kirmanlar aracılığıyla olmaktadır. Dolayısıyla, yazın hasat edilen keten ancak kışın ip haline gelebilmektedir.⁷¹ İlginç olan ise Türkiye'de ketenin hasat edilme ve işleme yöntemlerinin ilköğretimden beri geleneksel ve iptidai yollarla yapılmasıdır.⁷²

Keten elyafı kolay buruşabilen, kolay ütülenebilen, yıkanıldığında daha da yumuşayan, serinlik hissi veren parlak yüzeye sahip bir elyafıdır.⁷³ Mengenezden elde edilen uzun life üsküllü veya öz, taraktan dökülen elyaflar ise kıtık ya da geçim olarak adlandırılmaktadır. Elyafın 8-10 tutması bir araya getirilerek burma yapılmaktadır. Çanak kale yöresinde mengenezlerden geçirilen tutmalar domuz kılından taraklarla taranarak iplik üretimi yapılmaktadır.⁷⁴ Ekim, hasat ve işlenmesi gelenekseliği sembolize eden keten hakkında 1930'ların başında P. M. Zhukovsky ve heyeti tarafından Anadolu'da 280 adet keten numunesi alınmıştır. En çok numune alınan iller sırasıyla 55 adet ile Konya, 35 adetle Niğde ve 28 adetle de İzmir'dir.⁷⁵

⁵⁹ Arslanoğlu, Aytaç ve Ayan, "Keten", 58.

⁶⁰ Şahin, "Çok Boyutlu Bir Tarım Ürünü: Keten (Linum Usitatissimum)", 122-138.

⁶¹ Babaoğlu, "Tarihi İnsan Uygarlığıyla Yaşıt Yeniden Hatırlanan Eski Bir Dost: Keten", 48

⁶² Şahin, "Çok Boyutlu Bir Tarım Ürünü: Keten (Linum Usitatissimum)", 122-138.

⁶³ Yılmaz ve Uzun, *Keten Tarımı*, 29.

⁶⁴ Zhukovsky, *Türkiye'nin Zirai Bünyesi (Anadolu)*, 514.

⁶⁵ Yılmaz ve Uzun, *Keten Tarımı*, 29.

⁶⁶ İncekara, *Endüstri Bitkileri ve Islahı*, 189.

⁶⁷ M. Kemal Tuncar, "Keten Ziraatı ve Faydaları", *Ziraat Dünyası*, 27, 1952, 23.

⁶⁸ Çelik, 2014, *Eskiçağda Anadolu'da Dokuma*, 12-13.

⁶⁹ Tuncar, "Keten Ziraatı ve Faydaları", 23.

⁷⁰ Tefik Eşberk, *Türk Keten Lifleri Üzerinde Etütler*, 41-43.

⁷¹ Çelik, *Eskiçağda Anadolu'da Dokuma*, 13.

⁷² Şahin, "Çok Boyutlu Bir Tarım Ürünü: Keten (Linum Usitatissimum)", 123.

⁷³ Çisem Gürkan, *Geleneksel Şile Bezinin Günümüz Kadın Giysi Modasına Uyarlanması*, Yüksek Lisans Tezi, Işık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, 15.

⁷⁴ Tuncar, "Keten Ziraatı ve Faydaları", 24.

⁷⁵ Zhukovsky, *Türkiye'nin Zirai Bünyesi (Anadolu)*, 515.

Resim 1: Kandıra'da Keten Hasadı

Kaynak: "Kandıra Ketenini Görmek İsteyenlere", *Bugün Kocaeli Gazetesi*, 29 Haziran 2020.

Tablo 1: Prof. Zhukovsky ve heyeti tarafından Bazı İllerden Alınan Keten çeşitlerine Dair Numuneler

İller	Numune	İller	Numune
Eskişehir	4	Samsun	6
Ankara	14	Balıkesir	5
Çorum	1	İzmir	28
Tokat	6	Manisa	7
Sivas	7	Aydın	6
Kayseri	27	Muğla	6
Niğde	35	Denizli	12
Konya	55	Burdur	5
Afyon	12	Antalya	2
Isparta	1	Kahramanmaraş	1
Amasya	14	Erzurum	1
Kastamonu	25	Toplam	280

Kaynak: P. M. Zhukovsky, *Türkiye'nin Zirai Bünyesi (Anadolu)*, 515.

1909-2019 Arası Dönemde Keten Ekim Alanları ve Üretim

Tablo 2. Keten Ekim Alanları (Ha) ve Keten'den tohum ve lif Üretimi (Ton)

Yıllar	Keten Ekim Alanı	Keten Lif Üretimi	Keten Tohumu Üretimi
1909	15.418	2.921	3.925
1913	12.651	10.987	8.209
1928	3.900	2.851	-
1933	7.718	6.920	-
1938	17.000	3.900	7.300
1943	31.000	7.393	16.175
1947	79.900	3.600	44.600
1948	67.600	2.900	35.100
1953	38.264	3.303	24.295
1958	35.700	4.400	21.000
1963	29.000	5.000	18.000
1968	16.000	3.500	-
1973	11.000	1.425	-
1978	4.850	1.150	-
1983	5.000	1.000	-
1988	4.900	600	-
1993	745	45	-
1998	320	50	-
2000	320	22	-
2005	176	6	86
2007	80	6	48
2010	10	3	-
2013	-	4	-
2016	2,5	3	-
2017	5	3	-
2019	2,5	2	-

Kaynak: TÜİK 1936; 1947;1951; 1954; 1959; 1965; 1978; 1979; 1985;1990; 1995; 2001; 2002; 2007; 2009; Serkan Yılmaz ve Arslan Uzun, *Keten Tarımı*, 4; TÜİK, *Tahıllar ve Diğer Bitkisel Ürünler (Keten Tohumu, lif)*; Güven Şahin, "Çok Boyutlu Bir Tarım Ürünü: Keten (*Linum Usitatissimum*)", 139.

Cumhuriyetin ilanından 1930'ların ilk yarısına kadar Türkiye'de keten üretiminin %75'nin Marmara Bölgesinde gerçekleştiği görülmektedir. Bu bağlamda Tekirdağ 1.300 hektar ile üretimin %30'a yakınına üretmekte ve Tekirdağ'ı da 1.200 hektar ile Kocaeli ilinin izlediği görülmektedir.⁷⁶ 1935-1950 arası dönemde ise keten ekim alanları ülke genelinde üç kat artmıştır.⁷⁷ Ancak, 1930'lu yıllarda Türkiye'de elyaf keteninden ziyade yağ keteninin yetiştirildiği görülmektedir.⁷⁸ İncekara ve Tarıman'ın araştırmasına göre 1950'li yıllarda keten ekim alanları daha çok Kocaeli, Zonguldak ve Sinop illerinde 10.000 hektar alanda yoğunlaşmıştır. Buna karşın, başta Çukurova olmak üzere, Orta Anadolu, Karadeniz ve diğer bölgelerde toplam 135.000 hektar daha keten ekilebilir alan bulunmaktadır. Bu bölgelerdeki keten üreticileri ağustos ve eylül yağmurlarına bağlı olarak yazlık keten ektiklerinden lif yerine daha çok ketenin tohumundan faydalanmışlardır. Oysa yüksek nem oranı sayesinde Doğu Karadeniz kıyıları lif keteni üretimine de uygundur. Ancak, lif keteni üretilmiş olsa dahi keten lifini iplik ve dokuma haline getirebilecek endüstri kuruluşları yeterince gelişmemiştir.⁷⁹

Nitekim, 1929 Dünya Ekonomik Buhranı sonrasında 1932 yılında Sovyetler Birliği'nden Prof. Pavlov öncülüğündeki heyetin ve 1933 yılında Edwin Kemmerer öncülüğündeki Amerikalı heyetin hazırlayıp İktisat Vekaletine sundukları raporlarda en kapsamlı çalışmalar tekstil sektörü içinde pamuklu dokuma ve pamuk ipliği hakkında olmuştur. Bu durum hem ekonomik buhran sonrasında %80'ni ithal edilen pamuklu dokuma ürünlerinde dış ticaret hadlerindeki olumsuz durumu engellemek hem de 1933 sonrası uygulanacak olan Planlı

⁷⁶ T.C Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü Direktörlüğü, *Tarım İstatistikleri 1928-1934*, Ankara: Ulus Basımevi, 1936, 108-111.

⁷⁷ T.C Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, *Zirai Bünye ve İstihsal 1934-1950*, Ankara: DİE Matbaası, 1951, 5-7.

⁷⁸ *Keten Kenevir*, 10-13.

⁷⁹ Celal Tarıman ve Fethi İncekara, "Memleketimizde Keten ve Kenevir İstihsalinin Arttırılması İmkânları", *Çiftçi*, Cilt 9, 102, 1954, 225-226.

Sanayi Kalkınmasının temellerini oluşturmak amacıyla belirtilmiştir.⁸⁰ Cumhuriyet'in ilk yıllarında Sümerbank'ın pamuklu dokumaya önem vermesi ve pamuğun yumuşaklığı dolayısıyla tercih edilmesi de keten dokumacılığını geri plana itmiştir.⁸¹ Örneğin, ilk olarak 1933 yılında Mühendis Ahmet Asım Bey ve arkadaşları tarafından ip, sicim, urgan ve halat yapmak ve bu alanda fabrikalar açmak üzere merkezi İstanbul'da olmak üzere 25 sene müddet ve 300.000 TL sermaye ile "Kendir ve Keten Sanayi Türk Anonim Şirketi" kurulmuştur.⁸² Ayrıca, 1936 yılında Sinop'ta bir girişimci ıslatılmış sap satın alarak küçük tesisatında bunları keten ipliğine dönüştürmeyi ve bu iplikleri evlerdeki el tezgahlarında keten bezi dokuyanlara satmayı planlamıştır. Ancak bir netice alınamamıştır. Ziraat Vekaleti tarafından Almanya'dan davet edilen keten-kenevir uzmanı Prof. Dr. Friedrich Tobler⁸³, keten saplarında iş gücü verimliliği sağlaması amacıyla kooperatifler yoluyla sap savurma makinesinin alınması ve köylülere keten bezi dokumalarının öğretilerek kış aylarında köylülere ek gelir getirmesinin sağlanmasını önermiştir. Sinop'un Karasu (Erfelek) ilçesi civarında keten ekimine uygun ekilmemiş topraklar bulunsa da endüstrileşme ve kooperatifleşme olmadan keten ziraatının gelişimi başarılamamıştır.⁸⁴

Ancak, İkinci Dünya Savaşı yıllarında Marmara Bölgesi Türkiye keten üretiminde %75'lik aslan payını korusa da bu sefer keten ekim alanları Tekirdağ yerine Kocaeli ilinde yoğunlaşmıştır. Örneğin 1941 yılında Marmara Bölgesinde ekilen 28.634 hektar alanın 20.697 hektarı Kocaeli ilindedir. Ancak 1943 sonrası Tekirdağ ve Kocaeli illerinde de keten ekim alanları savaş ekonomisi koşullarında tarlaların besin değeri yüksek tahıllara ayrılması ve uygulanan vergilendirme politikaları dolayısıyla ortalama üç kat azalmıştır.⁸⁵ Bir diğer örnek ise keten üreticisi Kandıralıların Toprak Mahsulleri Vergisi konusunda iki temel sorununun bulunmasıdır. Bunlardan ilki çiftçilerin ne kadar vergi ödeyeceğini belirleyecek olan tahsildarın vaktinde ilçeye gelmemesinin neden olduğu sıkıntıdır. Bu durumda köylü ketenini geç hasat ettiğinde verim kaybı yaşıyorken erken hasat ettiğinde de hem cezalı oluyor hem de ürününü pazarlayamıyordu. İkinci sorun ise en yakın toplama merkezi Şile'de olduğundan Kandıralı üreticiler oraya gittiklerinde dışarıdan geldikleri için bekletilmeleridir.⁸⁶

Türkiye'de keten ekim alanlarında en dikkat çeken artış 1946 ve 1947 yılları arasında gerçekleşmiştir. Buna göre ekim alanları 28.600 hektardan 79.000 hektara yükselirken 2.500 ton olan lif üretimi 3.600 tona ve 19.000 ton olan keten tohum üretimi ise 44.600 tona yükselmiştir.⁸⁷ İkinci Dünya Savaşı sonrası ekonomik iyileşmenin yaşandığı bu dönemdeki artış çok dikkat çekicidir. Örneğin, bu artışın en çok yaşandığı iller ise Adana, Eskişehir, Kocaeli, Hatay ve Kütahya illeridir. Özellikle de Adana'da keten ekim alanlarında 12.315 hektardan 27.120 hektara ani bir yükseliş yaşanmıştır.⁸⁸ 1948 yılından günümüze ise hem keten ekim alanları ve üretimi istikrarlı bir biçimde düşmüş hem de keten ekiminin yapıldığı vilayet sayısı azalmıştır. 1948 yılından itibaren ise Türkiye ekonomisinin liberalleşmesi ve Marshall Planı ile artan pazara yönelik üretim daha çok buğday, pamuk ve şekerpancarı ürünlerin önünü açmıştır. Bu ürünler, Türk köylüsünü tarımsal girdi kullanımı ile daha çok pazara entegre eden besin değeri ya da katma değeri yüksek ürünler olmuştur. Hatta Türkiye'de şekerpancarı ekiminin olduğu bölgelerde çiftçilerin fenni gübreye, zirai mücadele ilaçlarıyla ve makineleşme ile tanışması dahi pancar şirketleri vasıtasıyla olmuştur.⁸⁹

1948'den sonra ekim alanları istikrarlı bir şekilde arttırılmayan keten henüz Tek Parti döneminin devletçilik politikasının sınırlı ve yerel ölçekte geliştirdiği geleneksel bir ürünü olarak kalmıştır. Nitekim endüstri bitkileri

⁸⁰ Hüseyin Yücel, *Cumhuriyet Ekonomisinin Kuruluşu ve Yükselişi*, Ankara: Türkiye Barolar Birliği, 2017, 116-118.

⁸¹ Aydın, "Trabzon'da Yok Olan Dokuma Sanatı: Keten", 578.

⁸² T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA) 30.18.1.2/33.5.9 (14.01.1933).

⁸³ Friedrich Tobler, Alman asıllı keten kenevir uzmanıdır. Almanya'da bulunan Dresden Yüksek Teknik Okulu'nda görev yapan bir bilim insanıdır. Okan Ceylan "Cumhuriyet'in İlk Döneminde Geleneksel Bir Ürün: Kastamonu Kendirinin (Kenevir) Tarihsel Gelişimi" *Belgi*, Sayı 22, 2021, 195-218 adlı makalem de dahil Türkiye'deki bazı yayınlarda ismi ötey olarak geçse de burada sehven bir hata bulunmaktadır. Bu hatanın nedeni ise 5 Eylül 1935 tarihli Ulus Gazetesi'nin 3. sayfasında yer alan "Keten Kenevir Uzmanı Geldi" başlıklı haberde "Tarım Bakanlığı tarafından keten ve kenevir uzmanı olarak Almanya'dan getirilen profesör Tabler ötey gün Ankara'ya gelmiş." cümlesindeki ötey gün Tobler'in ismi ya da soy ismi değildir. Burada kastedilen öteki gündür. Bkz, "Keten Kenevir Uzmanı Geldi" *Ulus*, 5 Eylül 1935. Buna karşın Habil Tevfik Eşberk'in *Türk Keten Lifleri Üzerinde Etüdler* adlı eserinin 13. Sayfasında isim doğru olarak Prof. Dr. Friedrich Tobler şeklinde verilmiştir. Bkz. Habil, Tevfik Eşberk, *Türk Keten Lifleri Üzerinde Etüdler*, Ankara: T.C Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü, 1947, 13.

⁸⁴ Tobler, *Kenevir, Keten, Jüt Mütahassısı Sıfatıyla 1937 Eylülünden Teşrinisanisine Kadar Yapılan Seyahate Ait Rapor*, 10-11.

⁸⁵ T.C. Başbakanlık, İstatistik Genel Müdürlüğü, *Tarla Mahsulleri 1940-1945*, Ankara: DİE Matbaası, 1947, 52.

⁸⁶ Safiye Kıranlar, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Kocaeli'nin Sosyo-ekonomik Durumu Üzerine Bir İnceleme", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, 2015, 1172.

⁸⁷ T.C. Başbakanlık, İstatistik Genel Müdürlüğü, *Zirai Bünye ve İstihsal 1934-1950*, Ankara: DİE Matbaası, 1951, 12.

⁸⁸ T.C. Başbakanlık, İstatistik Genel Müdürlüğü, *Zirai Bünye ve İstihsal 1934-1950*, 136.

⁸⁹ Erol Sunay, "Ağrı'da Tarla Ziraatı ve Hububatın Önemi", *Hâkimiyet*, 7 Temmuz 1965.

ve yağlı tohum bitkileri özelinde düşünüldüğünde 1950'lerden itibaren pazara yönelik üretim koşullarında pamuk, şekerpancarı, çeltik ve ayçiçeği keteni geri planda bırakacaktır. Bu bağlamda, 1950-1975 yılları arasında Türkiye'de keten ekim alanları tam üç kat azalma göstermiştir. 1950 yılında 49.878 hektar keten ekili alanın en geniş olduğu ilk beş vilayet 8.691 hektar ile Eskişehir, 3.795 hektar ile Kocaeli, 3.712 hektar ile Ankara, 3.635 hektar ile Seyhan (Adana) ve 3.431 hektar ile Tekirdağ illeridir.⁹⁰ Ancak, 1953 sonrası keten ekim alanlarında tekrardan 6.365 hektar ile Tekirdağ ili 4.330 hektar ile Kocaeli ili, 3.952 hektar ile Ankara ve 2.099 hektar ile de Eskişehir illeri ilk sıralarda gelmektedir. Bu illerdeki keten ekim alanları ülke genelinin %40'ını oluşturmaktadır.⁹¹ Ancak, Eskişehir ilinde keten ekim alanlarının 1950-1953 arasında birinci sıradan beşinci sıraya gerilemesinin nedeni artan meyvecilik, hububat ve bakliyat üretimidir.

1958 yılında ise en geniş keten ekim alanlarına sahip iller sırasıyla 5.918 hektar ile Kocaeli, 5.240 hektar ile Adana, 4.101 hektar ile Tekirdağ ili ve 3.684 hektar ile de Sinop ili gelmektedir.⁹² Sinop ilinde keten ekim alanları yüksek seyretse de 1947'ye oranla Adana ilinde beş kattan fazla bir düşüş yaşanmıştır.⁹³ 1950'lilerde Türkiye'de yağ üretme amacıyla keten ekilmiştir. Özellikle Arjantin keteninin Çukurova tarımında ekim nöbetine girmesi bunun en önemli göstergesidir. Bu bağlamda da 1950-1954 arası dönemde keten ekim sahası %173 ve tohum üretimi %265 oranında artmıştır.⁹⁴ Ancak, 1949 itibarıyla Çukurova'da artan pamuk fiyatları, bostan ekim alanlarındaki artış ve Arjantin keteninin kış soğuklarından zarar görmesi neticesinde Çukurova'da keten ekim alanları 1961'den itibaren yeniden daralmıştır.⁹⁵

1960'ların başında en geniş keten ekim alanlarına sahip iller sırasıyla 6.524 hektar ile Tekirdağ, 6000 hektar ile Kocaeli, 4.320 hektar ile Adana, 2.633 hektar ile Sinop ve 2.400 hektar ile Hatay'dır.⁹⁶ 1960'ların sonuna doğru ise Türkiye'de keten ekim alanlarının %25'nin Kocaeli ilinde olduğu görülmektedir. Bu noktada 1966 yılına kadar Adapazarı ilinde en çok 200 hektar keten ekilmişken bu alan 1966 sonrasında 2.100 hektarın üzerine çıkmıştır. 1967 yılında 5.073 hektar ile Kocaeli en geniş keten ekim alanına sahipken, Kocaeli ilini sırasıyla 2.128 hektar ile Adapazarı, 1.301 hektar ile Tekirdağ, 1.082 hektar ile Niğde ve 1.055 hektar ile de Sinop illeri takip etmiştir. Tekirdağ ilinde ayçiçeği ve buğday, Kocaeli'de ise ayçiçeği, tütün ve bakliyat ekim alanları da ketene rakip ürünler olarak artmaya başlamıştır.⁹⁷ 1950-1970 arası dönemde keten ekim alanları dünyada da 8 milyon hektar civarında seyretse de⁹⁸ 1970 sonrası suni lif endüstrisinin ketene rakip olması ile Türkiye'de ve Dünya'da keten üretimi gerilemeye başlamıştır.⁹⁹

Keten 1970'lere kadar Türklerin geleneksel tarım ürünleri arasındadır. Ancak, üretimde ketene rakip sentetik ürünler kadar artan pamuk üretimi ve daha ucuza ithal edilen jütte keten üretiminin düşmesine neden olmuştur.¹⁰⁰ Ketenin pamuğa kıyasla kapitalist üretim ilişkileri içinde pazar payının düşük olması ve ketenin hasadında ve işlenmesinde gelişmiş bir teknolojinin olmamasıyla açıklanabilmektedir. 1970'lerin başında ise Türkiye'de en geniş keten ekim alanı sırasıyla 3.595 hektar ile Kocaeli, 1.370 hektar ile Çanakkale, 1.005 hektar ile Zonguldak, 950 hektar ile Sinop ve 570 hektar ile Tokat ve 500 hektar ile de Tekirdağ illerinde bulunmaktadır. 1971 yılında 470 hektar ile başlayan keten ekim alanı 1972 yılında 2.164 hektara yükselerek ilk dikkat çekici artışı göstermiştir.¹⁰¹ 1976 yılında keten ekim alanları en geniş iller sırasıyla 4.600 hektar ile Diyarbakır, 2.094 hektar ile Kocaeli, 875 hektar ile Zonguldak, 499 hektar ile Sinop illeri görülmektedir. Ancak iki yıl içinde Diyarbakır'da keten ekim alanları yarı yarıya azalırken, Kocaeli'de beş kat azalmış ve Tekirdağ'da ise ekim alanı hiç kalmamıştır. 1970'li yıllarda gıda stoklarındaki düşüşün ve karaborsacılığın sonucunda kuyrukların olduğu dönemde oluşan talep ayçiçeği arzının ve yağ fiyatlarının da yükselmesine neden olmuştur. Bu durum ekim

⁹⁰ T.C Başbakanlık, İstatistik Genel Müdürlüğü, *Zirai Bünye ve İstihsal 1934-1950*, 5-7.

⁹¹ T.C Başvekalet, İstatistik Umum Müdürlüğü, *Zirai Bünye ve İstihsal 1946-1953*, Ankara: DİE Matbaası, 1954, 7.

⁹² T.C Başvekalet, İstatistik Umum Müdürlüğü, *Zirai Bünye ve İstihsal 1954-1958*, DİE Matbaası, Ankara, 1959, 7.

⁹³ T.C Başvekalet, İstatistik Umum Müdürlüğü, *Zirai Bünye ve İstihsal 1954-1958*, 7.

⁹⁴ Tarıman ve İncekara, "Memleketimizde Keten ve Kenevir İstihsalinin Arttırılması İmkanları", 224-225.

⁹⁵ Tarıman ve İncekara, "Memleketimizde Keten ve Kenevir İstihsalinin Arttırılması İmkanları", 224-225; T.C Başvekalet, İstatistik Umum Müdürlüğü, *Zirai Bünye ve İstihsal 1961-1963*, Ankara: DİE Matbaası, 1965, 112.

⁹⁶ T.C Başvekalet, İstatistik Umum Müdürlüğü, *Zirai Bünye ve İstihsal 1961-1963*, 112.

⁹⁷ T.C Başbakanlık, Devlet İstatistik Müdürlüğü, *Tarımsal Yapı ve Üretim 1968*, Ankara: DİE Matbaası, 1968, 121.

⁹⁸ Arslanoğlu, Aytaç ve Ayan, "Keten", 53.

⁹⁹ İncekara, *Endüstri Bitkileri ve Islahı*, 159.

¹⁰⁰ Şahin, "Çok Boyutlu Bir Tarım Ürünü: Keten (Linum Usitatissimum)", 137.

¹⁰¹ T.C Başbakanlık, Devlet İstatistik Müdürlüğü, *Tarımsal Yapı ve Üretim 1970-1972*, Ankara: DİE Matbaası, 1975, 173; T.C Başbakanlık, Devlet İstatistik Müdürlüğü, *Tarımsal Yapı ve Üretim 1973-1975*, Ankara: DİE Matbaası, 1978.

alanları bazında bu dönemde Trakya'da ayçiçeğini buğdaydan sonra ikinci ürün konumuna yükseltmiştir.¹⁰² Buna karşın Sinop ve Zonguldak illerinde ise düşüş daha sınırlı düzeyde kalmıştır. Diyarbakır ilinde keten ekim alanları 1974 yılında yaklaşık üç kat artarak 7.180 hektara susam ekim alanları ise yaklaşık dokuz kat artarak 6.171 hektara çıkmıştır. Diyarbakır'da keten hem lifi hem de tohumu için üretilmiştir.¹⁰³

1980'lerin başında Kocaeli ilinde 2.314 hektar ekim alanı bulunmaktadır. Bu ekim alanının 2.000 hektarı ise Kandıra ilçesine aittir. Diyarbakır ilinde ise 2.104 hektar alanda keten üretilmektedir.¹⁰⁴ 1980'lerin sonunda da en geniş keten ekim alanları 3.625 hektar ile Kocaeli ve 1.198 hektar ile Diyarbakır illeri olmuştur. Aynı dönemde Sinop ilinde ekim alanı ise 52 hektara kadar gerilemiştir.¹⁰⁵ 1990 yılından itibaren dünyadaki ekim alanlarına paralel bir şekilde¹⁰⁶ keten ekim alanlarında Türkiye genelinde de her yıl yarı yarıya düşüşler yaşanmıştır.¹⁰⁷ 1993 yılında Türkiye'de en geniş keten ekim alanları ise 475 hektar ile Diyarbakır, 269 hektar ile Kocaeli ve 142 hektar ile Afyonkarahisar illeridir.¹⁰⁸ 1998 yılında ise Türkiye'de keten ekim alanları toplam 320 hektar olup ekimin 220 hektar ile Diyarbakır ve 100 hektar ile de Kocaeli ilinde toplandığı görülmektedir.¹⁰⁹ 2005 yılında keten ekim alanları 176 hektara gerilemiş olsa da ekim alanlarının 100 hektar ile Diyarbakır ve 76 hektar ile Kocaeli illerine toplandığı görülmektedir. 2007 yılında ise Diyarbakır ilinde 70 hektar Kocaeli ilinde ise 10 hektar keten ekilmiştir. Keten ekim alanlarında değişik illerde zaman zaman ani yükselişler olsa da bunun istikrarlı bir artış olmadığı görülmektedir. 2008 yılından sonra ise ekim alanları neredeyse yok denebilecek kadar azalmış ve birkaç dekara kadar gerilemiştir.¹¹⁰

Ketenin yetiştirme sürecinde gerektirdiği yoğun emek, makineleşme eksikliği ve sentetik lif, pamuk ve elyafın düşük fiyatları karşısında keten rekabet edememektedir.¹¹¹ Bu yüzden de günümüzde keten yetiştiriciliği daha çok %87 oranında tohum ve %13 oranında ise yağ amaçlıdır.¹¹² Ketenin yağında %50- %60 oranında bulunan linolenik asid (omega-3) dolayısıyla sağlık açısından faydalı bulunduğu için tüketimi artmıştır.¹¹³ Uluslararası ölçekte keten üretiminde %75'lik pay ile Kanada, Batı Avrupa ve Asya ön plana çıkmaktadır.¹¹⁴ Özellikle 2000 yılı sonrasında artan ürün kalitesi ve Kazakistan ile Çin arasında gelişen işbirliği ve ticaret sayesinde Çin pazarında Kazakistan keteni atmıştır. Ayrıca, ekilebilir alanların varlığı, gelişen teknoloji ve artan işgücü verimliliği neticesinde Kazakistan dünyada en çok keten tohumu üreten ve ihraç eden ülke olmuştur. Bu bağlamda Kazakistan'ın pazarda artan payı Kanada'yı ise olumsuz etkilemiştir.¹¹⁵

Keten Tarımı Üzerine Çalışmalar

Cumhuriyetin ilk yıllarında yağ ve lif ketenlerinin geliştirilmesi ve ıslahına yönelik ilk çalışmalar Yeşilköy Zirai Araştırma Enstitüsü'nde yapılmıştır. Bu bağlamda, Belçika, Hollanda, Danimarka ve Estonya gibi dünyanın en iyi lif keteni yetiştiren ülkelerinden keten tohumları getirilmiştir.¹¹⁶ 1940'larda keten tarımı hakkında tecrübeler elde etmek amacıyla çeşit denemeleri yapılmış ve tecrübe tarlaları oluşturulmuştur. Sinop'ta kurulan keten ıslatma tesisinde ıslatılan keten saplarının İzmit Keten İşleme Fabrikasına sevk olunması düşünülmüştür. Nitekim keten sapının devlet eliyle alınıp işlenmemesi durumunda ilkel yollarla işlenen keten saplarından elde edilen ipliklerden yapılan dokumalar pahalıya mal olduğu için bunların kent ve kasaba pazarlarında yeteri kadar yer bulamayacağı düşünülmüştür.¹¹⁷ Tobler da keten ziraatının ilerlemesi için Sinop, İzmit, İstanbul'un Şile ilçesi ve Tekirdağ'da araştırma yapılmasını önermiştir.¹¹⁸ Ayrıca Tobler'ın Antalya, Maraş ve Antep gezisi sonrasında

¹⁰² T.C. Başbakanlık, Devlet İstatistik Müdürlüğü, *Tarımsal Yapı ve Üretim 1973-1975*.

¹⁰³ T.C. Başbakanlık, Devlet İstatistik Müdürlüğü, *Tarımsal Yapı ve Üretim 1976-1978*, Ankara: DİE Matbaası, 1979.

¹⁰⁴ T.C. Başbakanlık, Devlet İstatistik Müdürlüğü, *Tarımsal Yapı ve Üretim 1983*, Ankara: DİE Matbaası, 1985.

¹⁰⁵ T.C. Başbakanlık, Devlet İstatistik Müdürlüğü, *Tarımsal Yapı ve Üretim 1988*, Ankara: DİE Matbaası, 1990.

¹⁰⁶ Şahin, "Çok Boyutlu Bir Tarım Ürünü: Keten (*Linum Usitatissimum*)", 137.

¹⁰⁷ T.C. Başbakanlık, Devlet İstatistik Müdürlüğü, *Tarımsal Yapı ve Üretim 1992*, Ankara: DİE Matbaası, 1994, 4

¹⁰⁸ T.C. Başbakanlık, Devlet İstatistik Müdürlüğü, *Tarımsal Yapı ve Üretim 1993*, Ankara: DİE Matbaası, 1995.

¹⁰⁹ T.C. Başbakanlık, Devlet İstatistik Müdürlüğü, *Tarımsal Yapı (Üretim, Fiyat, Değer) 1998*, Ankara: DİE Matbaası, 2001.

¹¹⁰ TÜİK, *Tahıllar ve Diğer Bitkisel Ürünler (Keten Tohumu, lif)*.

¹¹¹ Yılmaz ve Uzun, *Keten Tarımı*, 4.

¹¹² Nilüfer Koçak ve Nilgün Bayraktar, "Türkiye'de Keten Tarımı", *Ziraat Mühendisliği*, 357, 2011: 14-15.

¹¹³ Babaoğlu, "Tarihi İnsan Uygarlığıyla Yaşit Yeniden Hatırlanan Eski Bir Dost: Keten", 47.

¹¹⁴ Arslanoğlu, Aytaç ve Ayan, "Keten", 53.

¹¹⁵ Anna Hammel, "Kazakhstan Flax Dominates the International Market with High Production in 2019/2020", *Tridge*, 21 January 2020.

¹¹⁶ Mirza Gökgöl ve Recai Taşan, *Yeşilköy Zirai Araştırma Enstitüsü'nün (Marmara-Trakya Bölge Zirai Araştırma Enstitüsü'nün) 50. Yılı*, İstanbul: Yeşilköy Zirai Araştırma Enstitüsü, 1978, 27.

¹¹⁷ *Keten Kenevir*, 11.

¹¹⁸ Tobler, *Kenevir, Keten, Jüt Mütahassısı Sıfatıyla 1937 Eylülünden Teşrinisanisine Kadar Yapılan Seyahate Ait Rapor*, 10.

Tarım Bakanlığı'na sunduğu raporundan sonra Ekonomi Bakanlığı da keten kenevir sanatının inkişafı için bir program hazırlamıştır.¹¹⁹

Bunların yanı sıra, Türkiye'de keten çeşit ıslahı çalışmaları ise çok yenidir. Bu çalışmalar "Ülkesel Keten Islah Araştırmaları Projesi" kapsamında Trakya Tarımsal Araştırma Enstitüsü tarafından yürütülmektedir. Ülkemizde ilk tescil edilen keten çeşidi Sarı-85'tir. 2018 yılından itibaren melezleme yoluyla sırasıyla Karakız, Beyaz gelin ve Sarı gelin keten çeşitleri ıslah edilip tescil edilmiş ve üretim izinleri alınmıştır.¹²⁰ Ayrıca bu çalışmaların yürütülmesinde Ziraat Mühendisi Dr. Metin Babaoğlu ve ekibinin katkıları büyüktür. Ancak, günümüzde Türkiye'de daha çok yağ tipi keten bulunmaktadır. Lif tipi keten üretimi için de Karadeniz Tarımsal Araştırma Enstitüsü'nde keten çeşit ıslahı yapılmış olup tescil ve üretim izni için müracaatta bulunulmuştur.¹²¹ Ketenin üretimi ve çeşit ıslah çalışmalarıyla geliştirilmesi kadar ketenden elde edilen katma değerli üretim de ketenin sosyo-ekonomik değerini ve önemini ortaya koymaktadır.

Keten Ürünleri

Dünyada üretilen keten yağının %80'ni vernik ve boya sanayinde kullanılmaktadır. Cila ve taban döşemelerinin parlatılması, yağmurluk ve sabun yapımı alanlarında keten yağı kullanılmaktadır.¹²² Ketenin yağ özelliği onu suni liflere karşı güçlü de kılmıştır. Ayrıca, Keten tohumlarından elde edilen bezir yağı yüksek derecede iyot içerdiğinden ahşap boyama, muşamba, cila ve vernikte kullanılmıştır.¹²³ Bu yüzden İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Avrupa'da yıkıma uğramış kentlerin yeniden inşasında sıklıkla ihtiyaç duyulan bir madde olmuştur. Bu durumda Türkiye'nin keten tohumu ihracatını %739 oranında arttırmıştır.¹²⁴

Keten kâğıt, yem, yağ ve dokuma sanayinde kullanılmaktadır.¹²⁵ 1950'lerde bir dekar keten tarlasından ortalama 40-80 kg arasında lif ve 60-100 kg arasında keten tohumu üretilmektedir. Aynı dönemlerde keten üreticisi çiftçiler kendi tohum ihtiyaçları için ayırdıkları tohumlar haricindeki keten tohumlarını ya yerel düzeyde küçük yağhanelere satmaktaydılar ya da İstanbul, İzmir, Adana ve Kayseri de bulunan beziryağı üreten işletmelere pazarlamaktaydılar. Yerel yağhanelerde beziryağı elde etme süreci keten tohumlarının kavrulmasından sonra insan ve hayvan gücüyle yapılan işlemlerin neticesinde elde edilmiştir.¹²⁶ Arapça'da tohum yağı anlamına gelen bezir yağı halk hekimliğinde ağrı kesici ve öksürük önleyici olarak da bilinmektedir. 1980 sonrasında neredeyse ülke ekonomisindeki önemini tamamen kaybeden bezir yağı¹²⁷ günümüzde ise geleneksel yollarla bezir yağı üreten birkaç bezirhane kalmıştır. Bunların son örneklerinden biri de Kastamonu İnebolu ilçesine bağlı Korupınar Köyü'nde bulunmaktadır.¹²⁸

Yağı çıkartılan keten küspesi ise içindeki %32-37 arasındaki protein içeriği sayesinde¹²⁹ keten yağlı tohumlar arasında en kaliteli hayvan yemidir. F vitamini içeriğine sahip keten küspesi hayvanların tüylerinin daha parlak ve bakımlı görünmesini sağlamaktadır.¹³⁰ Tam olgunlaşmamış yeşil bitki aksamaları ya da tohumlar içinde prussik asit (hidrojen siyanid) içerdiğinden bu durumdaki keten küspesi hayvanlara çok verildiğinde hayvanlar zehirlenebilir. Ayrıca, keten tohumları kanatlı hayvanlar için de kaliteli bir besin maddesidir.¹³¹

Ketenin tohumundan yağ ve küspe üretilmesinin yanı sıra keten liflerinden kumaş ve odunsu kısımdaki selülozdan da kâğıt üretilmektedir. Ayrıca, keten kumaşı ise gemi yelkenleri, çadır bezi, hortum, gemi halatı, gaz maskesi yapımında kullanılırken keten sapı ise sunta imalatı, sert kontrplak ve yalıtım malzemesi olarak

¹¹⁹ "Keten Kenevir Ziraatı İçin Program", *Kurun Dergisi*, 3 Ekim 1935.

¹²⁰ Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, *2010 Yılı Araştırma Projeleri Raporu*, Edirne: Trakya Tarımsal Araştırma Enstitüsü, 2010, 16; T.C Tarım ve Orman Bakanlığı, Trakya Tarımsal Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü, *Çeşitlerimiz: Keten*, <https://arastirma.tarimorman.gov.tr/ttae/link/1/cesitlerimiz> (Erişim Tarihi 9.6.2021).

¹²¹ Yılmaz ve Uzun, *Keten Tarımı*, 5-11.

¹²² İncekara, *Endüstri Bitkileri ve Islahı*, 159.

¹²³ Yılmaz ve Uzun, *Keten Tarımı*, 11; Eşberk, *Türk Keten Lifleri Üzerinde Etütler*, 6.

¹²⁴ Tarıman ve İncekara, 224-225.

¹²⁵ Yılmaz ve Uzun, *Keten Tarımı*, 2.

¹²⁶ Duygu Tanman, *Tekirdağ Koşullarında Kışlık Ekim Zamanlarında Bazı Keten Çeşitlerinin Verim ve Kalite Özelliklerine Etkisinin Araştırılması*, Yüksek Lisans Tezi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 2019.

¹²⁷ Şahin, "Çok Boyutlu Bir Tarım Ürünü: Keten (Linum Usitatissimum)", 125.

¹²⁸ Şahin, "Çok Boyutlu Bir Tarım Ürünü: Keten (Linum Usitatissimum)", 144.

¹²⁹ Tanman, *Tekirdağ Koşullarında Kışlık Ekim Zamanlarında Bazı Keten Çeşitlerinin Verim ve Kalite Özelliklerine Etkisinin Araştırılması*,

¹³⁰ Tuncar, "Keten Ziraatı ve Faydaları", 24-25.

¹³¹ Şahin, "Çok Boyutlu Bir Tarım Ürünü: Keten (Linum Usitatissimum)", 128; Babaoğlu, "Tarihi İnsan Uygarlığıyla Yaşit Yeniden Hatırlanan Eski Bir Dost: Keten", 47

kullanılmaktadır. Ketenin içindeki selüloz da gazete kâğıdı, para kâğıdı ve sigara kâğıdı yapımında kullanılmaktadır.¹³² Örneğin, ketenin iyi bir yapışkanlık kabiliyeti sayesinde Amerika'da sigara kâğıdı olarak kullanıldığı görülmektedir.¹³³

Türkiye'de en çok keten tarımının yapıldığı Tekirdağ ve Kocaeli Kandıra'da keten üreticisi köylüler mahsulün tohumunu aldıktan sonra milli servet değerindeki sapını ise ya dam örtüsü olarak kullanmışlar ya da ekmek fırınlarını tutuşturmakta yararlanmışlardır.¹³⁴ Bu yüzden Prof. Tobler da 1935 yılında lif keteninin çoğaltılmasını ve üretilmesi gerektiğini belirtmiştir. Hatta, sağlamlığı ve yıkanmaya daha elverişli olması sayesinde askeri elbiselerin bile ketenden dokunmasını önermiştir. Keten bezlerinin boyama tekniklerinin geliştirilmesi için de ziraat enstitülerindeki köy sanatları enstitülerinin araştırma yapmasını talep etmiştir.¹³⁵ Nitekim, keten liflerinden elde edilen iplikler, lüks bez, dantela ve muslinlerin üretiminde en yumuşak ve en elverişli dokumalar olarak bilinmektedir.¹³⁶ Keten dokumaların tercih edilme nedeni ise serin tutmaları ve teri emme özellikleridir.¹³⁷ Kenevire oranla daha yumuşak, ince ve ütü tutmayan bir elyafa sahip keten kumaş, sıcak memleketlerde kullanılmaktadır.¹³⁸ Sağlam, kuvvetli ve dayanıklı keten bezi kilim ve çuval yapımında kullanılmaktadır. Ayrıca ketenin temizlenmesinde elde edilen kıtık da yastık ve döşek doldurmada kullanılmaktadır.¹³⁹

Şile Bezi

Şile Bezi son yıllarda yeniden medyada görünür olsa da aslında bu ürünün geçmişi bir buçuk asır kadar eskidir. Birinci Dünya Savaşı döneminde Şile'de yetişen ürünler arasında ketenin önemli bir yer tuttuğu bilinmektedir.¹⁴⁰ 1920'lere kadar Şile'de daha çok yün dokumacılığı varken 1920'lerden sonra ise ipek dokumacılığına geçilmiştir. 1940'lara dek devam eden ipek dokumacılığının maliyetinin artması sonucu ise keten dokumacılığı Şile Bezinin hammaddesi olmuştur.¹⁴¹ Şile Bezi'nin dokunduğu Şile köyleri daha çok Karadeniz kıyısında bulunan Kabakoz, Bozgaca ve Kızılcağaz'den Yeşilçay'a kadar uzanan bölgedir. 1936 yılından itibaren artan kuraklıklar ve ketenciliğin artan iş gücü, halkın pamuk ipliğine rağbet göstermesine yol açmıştır. 1950'lere dek Şile'de dokumaların hammaddesi ipek, keten ve yündür.¹⁴² 1970'lerden itibaren ise Şile Bezi'nin hammaddesi olan iplik, Çukurova pamuğu ve İzmir pamuğunun karışımından elde edilmiştir. Şile Bezi aynı dönemlerde uluslararası ve ulusal ölçekte bir markalaşma dahi yakalamıştır.¹⁴³ Şile Bezi en az 150 yıllık bir tarihi geçmişe sahiptir. 2014 yılında Şile Bezi Koruma Yaşatma ve Geliştirme Derneği tarafından yapılan başvuru sonucunda 2017 yılında Şile Bezi Coğrafi işaret almıştır.¹⁴⁴

Ayancık Keten Bezi

Şile'den Rize'ye kadar olan bölgede keten dokumacılığının olduğu bir diğer yerleşim Sinop Ayancık'tır. Keten, Sinop ilinin sahil şeridinde de uzun yıllardır üretilmektedir. 1940 yılında keten çeşit işlahı ve ketencilik sanayinin gelişimi için İktisat Vekaleti Sanayi Umum Müdürü Reşad Bener ve tetkik heyeti reisi Şevket Süreyya Sinop merkez köyleri ve Ayancık köylerinde bulunan tezgâhları tespit etmişlerdir. Bu ziyarette her evin bir tezgâha sahip olması için de Sinop'a 300 adet tezgâh göndermişlerdir.¹⁴⁵ Ardından 1954 yılında Ayancık civarında keten üretimini arttırmak ve keten dokumacılığını geliştirmek amacıyla en az 800 lira sermaye ve 30 yıl müddet ile Ayancık Dokumacılık Keten Lifi Tohumu İmal ve İslah Küçük Sanatlar Kooperatifinin kurulması Bakanlar Kurulu tarafından kabul edilmiştir.¹⁴⁶ Son yıllarda Sinop Ayancık'ta keten festivali düzenleniyor. Ayancık'ta bir girişimci keten tarımını ve keten dokumasını teşvik amacıyla bir fabrika kurmuş ancak fabrika yanmıştır. Ayancık Halk Eğitim Merkezi ve Sanat Okulu keten dokuma eğitimi verilmiştir. Hatta keten dokumacılığının yaygınlaştırılması

¹³² Yılmaz ve Uzun, Keten Tarımı, 11-12.

¹³³ İncekara, *Endüstri Bitkileri İslahı*, 159.

¹³⁴ Eşberk, *Türk Keten Lifleri Üzerinde Etütler*, 2.

¹³⁵ Tobler, *Kenevir, Keten, Jüt Mühassısı Sıfatıyla 1937 Eylülünden Teşrinisanisine Kadar Yapılan Seyahate Ait Rapor*, 10.

¹³⁶ *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, 168.

¹³⁷ Asuman Yıldız, Ayancık Dokumaları, *Karadeniz'in Lif Bitkileri Çalıştayı*, Samsun, 5-6 Mayıs 2017, 81.

¹³⁸ Şahin, "Çok Boyutlu Bir Tarım Ürünü: Keten (Linum Usitatissimum)", 127.

¹³⁹ Tuncar, "Keten Ziraatı ve Faydaları", 25.

¹⁴⁰ "Şile'de Zirai Faaliyet", *İkdam*, 3 Nisan 1918; Cevat Rüştü, *Türklerde Ziraat Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016, 417.

¹⁴¹ Gürkan, *Genelksel Şile Bezinin Günümüz Kadın Giysi Modasına Uyarlanması*, 14.

¹⁴² Gürkan, *Genelksel Şile Bezinin Günümüz Kadın Giysi Modasına Uyarlanması*, 8.

¹⁴³ Gürkan, *Genelksel Şile Bezinin Günümüz Kadın Giysi Modasına Uyarlanması*, 13-16.

¹⁴⁴ *Şile Bezi*, No: 272 Mahreç İşareti, Şile Bezi Koruma Yaşatma ve Geliştirme Derneği.

¹⁴⁵ Keten Sanayinin İnkişafı İçin Sinop Kaza ve Köylere 300 Adet Dokuma Tezgâhı Gönderilecek", *Son Posta*, 7 Ekim 1940.

¹⁴⁶ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA) 30.18.1.2/134.106.15 (18.01.1954).

için Avrupa Birliği projesi de yapılmış ve Ayancık'a 30 tezgahlı dokuma atölyesi kazandırılmıştır. Hatta Sinop İl Tarım Müdürlüğü deneme amaçlı keten ekim projesi de umut verici olmuştur.¹⁴⁷ Ayrıca, Küre Dağları Milli Parkı Bartın ve Çevresinde Yaşayan Uluslular Derneği tarafından da "Keten İşletmeciliğinin Desteklenmesi Projesi", 2011 yılında Bartın'ın Ulus ilçesi'nin Hoca Köyü'nde hayata geçirilmiştir.¹⁴⁸

"Ayancık Keten Bezi" için 2012 yılında Ayancık Halk Eğitim Merkezi ve Akşam Sanat Okulu Müdürlüğü tarafından yapılan başvuru sonucunda Aralık 2017 tarihinde coğrafi işaret alınmıştır.¹⁴⁹ Coğrafi işaret uygulaması ile bu bölgelerde lif elde etme amaçlı keten yetiştiriciliği gündeme gelmiştir. Sinop iline bağlı Ayancık ilçesi kırsalında "Liflik Keten Üretimini Geliştirme Projesi" uygulanmıştır. Bu bağlamda önce 2017 yılında Ayancık Söküçayırı Köyü'nde 10 dekar ve 2018 yılında Kozcuğaz Köyü'nde de 2 dekar alanda keten üretilmiştir.¹⁵⁰

Kandıra Bezi (Çalı Yırtmaz) ve Kandıra Keteninin Tarihi

Ketenin Karadeniz sahil şeridinde bir diğer durak notası ise Kocaeli Kandıra'dır. Keten, Antik Yunan ve Latin dünyasında daha çok denizcilik alanında balık ağı, halat ve gemi yelkenlerinin yapımında kullanılmıştır.¹⁵¹ Bu yüzden Kandıra Bezine "çalı yırtmaz" adı ilk olarak Romalılar tarafından verilmiştir. Romalılar keteni çift kat dokuyarak yelkenli gemilerde kullanmışlardır. Ayrıca bu bezin nem çekici özelliği dolayısıyla Mısır'da mumyalamada da kullanıldığı bilinmektedir.¹⁵² Kandıra'da ketencilik tarihin çok eski dönemlerinden beri yapılagelse de 1937 yılında çıkartılan orman kanunu halkı ormancılıktan uzaklaştırırken diğer taraftan artan keten talebi neticesinde yükselen keten fiyatları birçok orman köyünün keten üretimine geçmesine de yol açmıştır.¹⁵³ Kocaeli Kandıra yöresi Türkiye'deki keten tarımı için önde gelen bir bölgedir. Örneğin 1930'ların sonunda Trakya'da keten ekimi teşvik edildiğinde Ziraat Vekaleti Keten Uzmanı Celal (Tarıman) Bey'in Raporundan sonra Kocaeli'nden Trakya'ya keten tohumu getirilmiş ve Kırklareli'nin Kaynarca Köyünde ekilmiştir.¹⁵⁴

Keten, Kandıra'da önemli bir piyasaya sahiptir. Bu yörede keten burma adıyla pazara çıkmaktadır. Ketenin tohumu, lifi ve kıtık adı verilen odunsu sapının piyasada işlem gördüğü ilçede keten ürünlerinin fiyatları kooperatif çatısı altında bir çiftçi örgütlenmesi olmadığından oldukça istikrarsız kalmıştır.¹⁵⁵ Bu yüzden de Kandıra Bezi günümüzde unutulmaya yüz tutmuş ve bu kültürel mirasın ekonomiye kazandırılması hedeflenmektedir. Bu konuda da bir turizm kasabası olan Kandıra'nın pazarlama potansiyeli oldukça yüksektir. 1930'lu yıllarda Türkiye'de en ziyade keten ekilen yöre İzmit Körfezi ile Karadeniz arasında bulunan Kocaeli ilinin tebeşirli arazileridir.¹⁵⁶ 1930'larda Karadeniz'in sahil kısmında keten üretiminin pamuk kadar geniş bir verim temin edeceği ve üreticilere kazanç sağlayacağı düşünülmüştür.¹⁵⁷ Ayrıca keten yetiştiricilik kültürünün yaygın olduğu Kandıra'da keten demetlerine "çerçi," havuzlara "ıslak," ketenin odunsu kısmına ise "kelek" adı verilmiştir.¹⁵⁸ Ayrıca tarlada keten demetlerinin birbirine dikey dayalı öbeklerine de "çuğul" adı verilmiştir.¹⁵⁹

Ancak, ketenin ekimi, hasadı ve lifiyle tohumunun işlenmesi oldukça iptidai metotlarla yapılmıştır. Yeterli üretim olduğu için köylüler hem kredi imkanlarıyla üretimin makineleştirilmesini hem de ürünün işlenmesinde fabrika sisteminin kurulmasını talep etmişlerdir. Kandıra keteni hem Almanya'dan hem de iç pazarda İstanbul'dan yoğun talep almıştır. Kandıra halkı ketenden sadece kaba ve dayanıklı elbiseler yapmakla kalmamış aynı zamanda da keten tohumundan bezir yağı üretilip bunu yemeklerinde kullanmışlardır.¹⁶⁰ Ancak bu yağlar ilçe dışına

¹⁴⁷ Yıldız, "Ayancık Dokumaları", 82.

¹⁴⁸ Şahin, "Çok Boyutlu Bir Tarım Ürünü: Keten (Linum Usitatissimum)", 144.

¹⁴⁹ *Ayancık Keten Bezi*, No: 263- Mahreç İşareti, Ayancık Halk Eğitim Merkezi ve Akşam Sanat Okulu Müdürlüğü.

¹⁵⁰ Şahin, "Çok Boyutlu Bir Tarım Ürünü: Keten (Linum Usitatissimum)" 143.

¹⁵¹ Şahin, "Çok Boyutlu Bir Tarım Ürünü: Keten (Linum Usitatissimum)" 126-127.

¹⁵² Esra Çelik, "Kocaeli Yarımadasına Özgü El Sanatlarından Örnekler", 1743; Âdem Arı, "Kocaeli Bölgesi İskânları ve Kültürel Oluşum: Kandıra Örneği", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Haluk Selvi, Ali Yeşildal ve M. Bilal Çelik (Ed), Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, 2015, 1759.

¹⁵³ "Kandıra'da Ketencilik", *Cumhuriyet*, 22 Şubat 1937.

¹⁵⁴ "Keten, Kenevir, Pamuk Mahsulünün İslahı İçin Yeni Tedbirler Alındı", *Akşam*, 22 Mart 1939; "Trakya'da Keten ve Kenevir Zeriyağı", *Yeni Sabah*, 20 Mart 1939.

¹⁵⁵ "Kandıra Gençlerinin İhtiyacı Kooperatif", *Tasfir-i Efkâr*, 15 Eylül 1941.

¹⁵⁶ "Kandıra'da Keten İstihsalatı Artıyor", *Son Posta*, 2 Temmuz 1939.

¹⁵⁷ "Zirai Kalkınma Planı", *Son Posta*, 28 Ocak 1937.

¹⁵⁸ Esra Çelik, "Kocaeli Yarımadasına Özgü El Sanatlarından Örnekler", 1742.

¹⁵⁹ *Kandıra Bezi*, No: 396- Mahreç İşareti Kandıra Halk Eğitim Merkezi.

¹⁶⁰ "Kandıra'da Keten İstihsalatı Artıyor", *Son Posta*, 2 Temmuz 1939; "Kandıra'da Keten İstihsalatı Seneden Seneye Artıyor", *Akşam*, 12 Şubat 1939.

satılmamıştır.¹⁶¹ 2,5 kg keten tohumundan 1 kg yağın üretildiği keten yağında Akçaova ve Kamyon nahiyeleri ile Bezirci Köyü'nde bezir yağı tüketiminin daha çok olduğu görülmektedir. Bezir yağının hazmı zor olduğundan yiyenleri çok susatmaktadır. Endüstriyel amaçlı bezir yağı üretimi için keten tohumları İstanbul'daki yağ fabrikalarına gönderilmiştir.¹⁶²

Kandıra Halkı ketenin sağlamlığını vurgulamak için ona "çalı kıran" da demiştir. 1935-1939 yılları arasında İzmit Valisi olarak görev yapan Hamit Oskay da ilçedeki keten tarımına ve dokumacılığına çok büyük destek vermiştir. Bu bağlamda Kandıra'nın çeşitli köylerinden beşer kadına Hereke Mensucat Fabrikasında keten dokuma teknikleri ve keten bezlerinin kireç kaymağı ile beyazlatılması (ağartma) üzerine eğitimler verilmiştir.¹⁶³ Hatta İzmit Valisi Oskay'ın eşi de sofraya ve çay takımlarını ketenden yaptırarak yöre halkına ketenin katma değerli üretimi konusunda örnek olmuştur.¹⁶⁴

Kundak bezinden kefen bezine kadar hayatın her alanında kullanılan Kandıra keten bezi süs eşyası, perdelik, masa örtüsü, gelinlik ve elbiselerde kullanılmaktadır.¹⁶⁵ Kandıra yöresinde bu bez geleneksel yöntemlerle ev tezgahlarında dokunmuş ve köy çözmesi ya da köy çözmesi olarak da adlandırılmıştır.¹⁶⁶ Kandıra halkı ketenden dokunmuş giysileri kullanmışlardır. Kandıra'da ketenin dokunması ilkel olduğundan ve yarı otomatik hale getirilebilmesi için Ziraat Bankası'ndan yardım talep edilmiştir. Aksi takdirde uzun zamanda çok kısa dokumalar dokunabilmiştir. Kandıra'da köylüler ketenin liflerinin yanı sıra ketenin yağını da yemeklerinde kullanmışlardır.¹⁶⁷

İzmit Valisi İsmail Hamit Oskay'ın talepleri sonucu Tek Parti iktidarı da Kandıra'da ketencililiğin gelişmesi için destek vermiştir.¹⁶⁸ Vali Oskay'nın ardından gelen İzmit Valisi Ziya Tekeli de keten tarımına önem vermiştir. Valiliğin girişimleri ve İktisat Vekaleti Sanayi Umum Müdürlüğü Kandıra ilçesindeki keten üretimine binaen ilçeye Kandıra Halkevine kurulmak üzere 75 cm eninde dokumalar yapabilen 200 dokuma tezgâhı göndermiştir. Bu tezgâhı işletmek içinde İstanbul'dan bir usta görevlendirilmiştir. Bu tarz tezgahların Kocaeli, Gebze ve Kandıra kırsalında da yaygınlaştırılması hedeflenmiştir.¹⁶⁹ Bu durum bölgedeki üretim kadar pazar mekanizmasıyla da ilgilidir. Kandıra Türkiye'nin adeta keten üretim merkezi konumunda olduğundan hem keten yetiştiriciliğini çağdaşlaştırmak hem de tohum çeşit ıslahı, tohum ve ekim metotları hakkında denemeler yapmak için 1941 yılında Gaipler Köyü'nde keten deneme tarlası oluşturulmuştur. Böylece hem keten tarımı geliştirilerek hem de katma değerli üretim yapılarak keten ürünlerin yurt içinde pazarlanması amaçlanmıştır.¹⁷⁰

Ayrıca, 1940'larda otomatik tezgahlarda dört ve altı ayak üzerinde dokunan ve Gandhi namıyla bilinen Kandıra ketenleri pazara yönelik bir üretim süreci içinde olmuştur.¹⁷¹ Hatta bu dönemde Kandıra keteni başta Mısır olmak üzere şarki Erdün, Suriye ve Hicaz'da alıcı bulmaktadır.¹⁷² Ayrıca, Kocaeli Ticaret Odası Kandıra keteninin yurtdışı piyasalarında alıcı bulması için büyük bir çaba da göstermiştir. Bu bağlamda 1939 yılı mayıs ayında Breslav Uluslararası Panayırında Türkiye Cumhuriyeti'ni temsilen katılmış ve Almanya'da bulunan Türk Ticaret Odasının sergisinde Kocaeli ilinin ihracat ürünlerini ve ihracat yapan şirketlerin isimlerini tanıtmışlardır.¹⁷³ Bu tanıtımda keten ürünleri de önemli bir yer tutmuştur. Kocaeli Ticaret Odasının da katkılarıyla artan dış talep dolayısıyla daha seri üretim için de yarı otomatik tezgâh kurulması talebi 1941 yılında gerçekleşmiştir. Bu sayede de evlerde dokunan 25 -30 cm enindeki dar ketenler yerine 75 cm kadar daha geniş enli ketenler dokunabilmiştir. Ancak keten piyasasında kazanç sağlayanın üreticiler olmadığı bu yüzden de bir kooperatifin kurulması gerektiği

¹⁶¹ "Ketenden Başka Kumaş Giymeyen Kaza Merkezi", *Son Posta*, 8 Mart 1937.

¹⁶² "Kendir Ziraatı İçin", *Tan*, 1 Mart 1937.

¹⁶³ "Ketenden Başka Kumaş Giymeyen Kaza Merkezi", *Son Posta*, 8 Mart 1937.

¹⁶⁴ E. F. Baykal, "Kocaeli Kazalarından Kandıra", *Kurun*, 5 Mart 1937.

¹⁶⁵ "Çalı Yırtmaz Denilen Kandıra Bezini Yaşatma Projesi", *Mistikalem*, 31 Aralık 2017; Esra Çelik, "Kocaeli Yarımadasına Özgü El Sanatlarından Örnekler", 1743; Arı, "Kocaeli Bölgesi İskânları ve Kültürel Oluşum: Kandıra Örneği", 1759.

¹⁶⁶ Esra Çelik, "Kocaeli Yarımadasına Özgü El Sanatlarından Örnekler", 1742.

¹⁶⁷ "Kandıra'da Ketencilik İslah Ediliyor", *Cumhuriyet*, 25 Ekim 1937.

¹⁶⁸ "Kandıra'dan Ketencilik Gün Geçtikçe İnkışaf Ediyor", *Akşam*, 11 Eylül 1938.

¹⁶⁹ "Kocaeli'den Küçük Haberler", *Son Posta*, 16 Ocak 1939; "İzmit'te Ketencilik", *Tan*, 24 Mart 1941.

¹⁷⁰ "Kandıra'da Ketencilik İçin Faydalı Bir Kurs Açıldı", *Cumhuriyet*, 17 Mart 1941; "Kandıra'da Ketencilik ve Bu Seneki Mahsulü", *Akşam*, 16 Ekim 1940; Safiye Kıranlar, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Kocaeli'nin Sosyo-ekonomik Durumu Üzerine Bir İnceleme", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, 2015, 1160.

¹⁷¹ "Kandıra'da Dokumacılık Kursu İyi Netice Verdi", *Tasfir-i Efkâr*, 12 Haziran 1941.

¹⁷² "Kandıra'da Ketencilik İslah Ediliyor", *Cumhuriyet*, 25 Ekim 1937.

¹⁷³ "Kocaeli Vilayetinde Bu Sene Mahsul Çok İyi", *Cumhuriyet*, 24 Temmuz 1939.

belirtmiştir.¹⁷⁴ Ayrıca bu dönemde İkinci Dünya Savaşı nedeniyle Almanya'da askeri çadır ve malzeme ihtiyacı dolayısıyla da keten bezi önemli hale gelmiş ve Türkiye'den talep artmıştır.¹⁷⁵ Bu bağlamda İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından 25 Temmuz 1940 tarihinde Almanya ile imzalanan ticaret antlaşması kapsamında Almanya'ya keten ve kenevir ihraç edilmiştir.¹⁷⁶

Kandıra Bezi, Kandıra Halk Eğitim Merkezinin girişimleri sonucu 6769 sayılı Sınai Mülkiyet Kanunu Kapsamında 22 Kasım 2018 tarihinde tescil edilmiştir. Kandıra Bezinde sağ ve sol kenarları pamuk iplikleriyle oluşan bir şerit bulunmaktadır.¹⁷⁷ 2018 yılında Kandıra Halk Eğitim Merkezi tarafından Kandıra Bezi için yapılan başvuruda Kandıra Bezi coğrafi işaret almıştır.¹⁷⁸ Ayrıca, Kandıra Kaymakamlığı, Kandıra Belediyesi, Kandıra Halk Eğitim Merkezi ve Kocaeli Üniversitesi Kandıra Meslek Yüksekokulu keten üretimini teşvik etmeyi, ekonomiye kazandırmayı, dokumacılık kursuyla kadınlara dokuma eğitimi vermeyi ve evlerine ekonomik katkıda bulunmalarını sağlamayı amaçlamaktadır.¹⁷⁹ Kandıra Bezine yeniden hayat vermek için 2018'de 30 adayın katıldığı kurstaki kursiyerler ketenin eski zamanlarda Kandıra'da yoğun üretilen ve dokunan geleneksel bir meta olduğunu belirtmektedirler. Kurs eğitmeni Zülfiye Soylu'ya göre Kandıra Bezi, Şile Bezine oranla hem daha kalın hem de daha yoğun keten içermektedir.¹⁸⁰ Günümüzde, Ayancık (Sinop), İnebolu (Kastamonu) ve Kandıra (Kocaeli) ilçelerinin kaymakamlıklarının ve halk eğitim merkezlerinin girişimiyle ithal keten ipleriyle keten dokuma sanatı devam ettirilmeye çalışılmaktadır. Ancak, bu ilçelerde keten lifini işleyen tesislerin kapanması, kırdan kente olan göçler, pamuklu dokumaların kullanımının artması ve jüt ithali keten tarımını olumsuz etkilemiştir.¹⁸¹

Sonuç

Dünya'da bilindiği kadarıyla ilk dokunan lif bitkisi olan keten, Akdeniz başta olmak üzere Merkezi Asya, Avrupa ve Sibiryaya gibi hem tarihte Türklerin göçer yoluyla yerleştiği hem de Türkiye'nin de içinde bulunduğu geniş bir coğrafyanın en eski tarım ürünlerindedir. Bu yüzden de keten Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar farklı uygarlıkların dillerinde yer bulmuş bir üründür. Keten en az 7000 yıllık süreçte Anadolu'nun tarım kültüründe yer alsa da günümüzde keten hakkındaki bilgimiz oldukça yetersizdir. Bu durumun sebepleri ise 19. ve 20. yüzyılda ketenin pamuk başta olmak üzere diğer lifli bitkilerle girdiği rekabet, ketenin diğer ürünlere nazaran teknolojiden uzak olan geleneksel üretim tarzları, dar bir pazar mekanizması ve yetersiz düzeyde kalan kamu destekleridir. Bu durum daha da irdelendiğinde iktisadi değeri yüksek ürünlerin ketenin bir bölgede uzun yıllar kök salmasını engelleyen birincil neden olduğu görülmektedir. Nitekim çiftçiler pazar mekanizması içinde kazanç odaklı ürün deseni tercihinde bulunmaktadır. Örneğin Rize'de gelişen çay, mısır ve fındık, Tekirdağ'da ayçiçeği ve buğday ve son olarak da Adana'da pamuk ve bostan bu bölgelerdeki keten ekimini zaman içinde ortadan kaldırmıştır. İkinci olarak, keten bitkisi üretim sürecinde pamuk kadar tarım ilacına, gübreye ve makineleşmeye ihtiyaç duymadığından kapitalist üretim ilişkilerinden ziyade geleneksel metotlarla üretilmiştir. Bu da keten üreticisi pamukta olduğu kadar petrol, gübre ve tarım ilacı gibi tarımsal girdi kullanımını yoluyla serbest piyasa içinde görülmemektedir. Üçüncü olarak, ketenin hasadının ve işleminin tarih boyunca neredeyse hiç değişmeden ya da çok az değişim göstererek günümüze kadar gelişti dolayısıyla hasadında erkek işgücünü liflerinin çıkartılmasında da kadın iş gücünü gerekli kılmaması dolayısıyla keten ne hasadında ne işlenmesinde ne de dokunmasında ev tezgahlarının dışına çıkamamış ve teknolojiye mesafeli kalmıştır. Bu durum onun pazar payını düşürmüştür. Bu durumda başta pamuk olmak üzere, jüt ve suni liflerin piyasada geniş yer tutması keten ekim alanlarını sınırlandıran bir diğer nedendir. Ancak bu durum ketenin lif özelliğiyle ilgilidir. Nitekim II. Dünya Savaşı yıllarında Almanya'dan gelen taleplerle Türkiye'den önemli bir keten ihracı da olmuştur. Ayrıca, Ketenin tohumundan elde edilen bezir yağı ya da hayvan küspesi sapından elde edilen kâğıt ya da sunta ketenden katma değerli üretim yapılabileceğini göstermektedir.

Buna göre keten bitkisi, yetiştiriciliğinin yapıldığı illerde dahi hem sınırlı alanlarda kalmış hem de uzun yıllar aynı bölgede ekilmemiştir. Bu durumda 20. ve 21. yy. özelinde keten kültürünün Kandıra ve bir ölçüde de Ayancık

¹⁷⁴ "Kandıra'da Ketencilik Islah Ediliyor", *Cumhuriyet*, 25 Ekim 1937.

¹⁷⁵ Kıranlar, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Kocaeli'nin Sosyo-ekonomik Durumu Üzerine Bir İnceleme", 1160.

¹⁷⁶ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA) 30.18.1.2/100.107.13 (28.12.1942).

¹⁷⁷ *Kandıra Bezi* No. 396-Mahreç İşareti, Kandıra Halk Eğitim Merkezi.

¹⁷⁸ *Kandıra Bezi*, No: 396 -Mahreç İşareti.

¹⁷⁹ "Çalı Yırtmaz Denilen Kandıra Bezini Yaşatma Projesi", *Mistikalem*, 31 Aralık 2017.

¹⁸⁰ "İki Bin Yıllık Kandıra Bezini Onlar Yaşatacak", *Özgür Kocaeli*, 25 Kasım 2018; "Kandıra Bezini Onlar Yaşatacak", *İşte Kocaeli*, 25 Kasım 2018.

¹⁸¹ Arslanoğlu, Aytaç ve Ayan, "Keten", 54.

dışında istikrarlı bir geçmişinden bahsetmek oldukça zordur. Kandıra'da keten üretiminin ve işleminin gelişiminde başta Hamit Oskay ve Ziya Tekeli olmak üzere Tek Parti Döneminin İzmit Valilerinin değerli katkıları ve yol göstericilikleri özellikle vurgulanmalıdır. Sonuç olarak keten Yeşil Devrimin yaygınlaştırdığı yoğun zirai ilaç, gübre ve petrol gibi tarımsal girdi kullanımıyla makineleşmenin çok daha az görüldüğü bir ürün olarak moderniteyi değil gelenekselliği temsil etmektedir. Ancak günümüzde keten gerek çevresel gerekse iktisadi ve sosyolojik sebeplerle doğal olana ve kırsala artan ilgi sonucunda tıpkı kenevir gibi varlığı yeniden keşfedilmiş bir mahsuldür. Bu durumda keten, Kandıra Bezi, Şile Bezi ya da Ayancık Bezi ile günümüzde geleneğin ve gelenekselliğin sembolü olarak yeniden hatırlanmıştır.

Finansal Destek ve Teşekkür/ Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşivler

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Resmi Yayınlar

Ayancık Keten Bezi. No: 263- Mahreç İşareti. Ayancık Halk Eğitim Merkezi ve Akşam Sanat Okulu Müdürlüğü.

Kandıra Bezi. No: 396- Mahreç İşareti. Kandıra Halk Eğitim Merkezi.

Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı. *2010 Yılı Araştırma Projeleri Raporu*. Edirne: Trakya Tarımsal Araştırma Enstitüsü, 2010.

Şile Bezi. No: 272-Mahreç İşareti. Şile Bezini Koruma Yaşatma ve Geliştirme Derneği.

T.C Tarım ve Orman Bakanlığı, Trakya Tarımsal Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü. *Çeşitlerimiz: Keten*. <https://arastirma.tarimorman.gov.tr/ttae/link/1/cesitlerimiz> (Erişim Tarihi 9.6.2021).

T.C Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü Direktörlüğü. *Tarım İstatistikleri 1928-1934*. Ankara: Ulus Basımevi, 1936.

T.C Başbakanlık, İstatistik Genel Müdürlüğü. *Tarla Mahsulleri 1940-1945*. Ankara: DİE Matbaası, 1947.

T.C Başbakanlık, İstatistik Genel Müdürlüğü. *Zirai Bünye ve İstihsal 1934-1950*. Ankara: DİE Matbaası, 1951.

T.C Başvekalet, İstatistik Umum Müdürlüğü. *Zirai Bünye ve İstihsal 1946-1953*. Ankara: DİE Matbaası, 1954.

T.C Başvekalet, İstatistik Umum Müdürlüğü. *Zirai Bünye ve İstihsal 1954-1958*. Ankara: DİE Matbaası, 1959.

T.C Başvekalet, İstatistik Umum Müdürlüğü. *Zirai Bünye ve İstihsal 1961-1963*. Ankara: DİE Matbaası, 1965.

T.C Başbakanlık, Devlet İstatistik Müdürlüğü. *Tarımsal Yapı ve Üretim 1970-1972*. Ankara: DİE Matbaası, 1975.

T.C Başbakanlık, Devlet İstatistik Müdürlüğü. *Tarımsal Yapı ve Üretim 1973-1975*. Ankara: DİE Matbaası, 1978.

T.C Başbakanlık, Devlet İstatistik Müdürlüğü. *Tarımsal Yapı ve Üretim 1976-1978*. Ankara: DİE Matbaası, 1979.

T.C Başbakanlık, Devlet İstatistik Müdürlüğü. *Tarımsal Yapı ve Üretim 1983*. Ankara: DİE Matbaası, 1985.

T.C Başbakanlık, Devlet İstatistik Müdürlüğü. *Tarımsal Yapı ve Üretim 1988*. Ankara: DİE Matbaası, 1990.

T.C Başbakanlık, Devlet İstatistik Müdürlüğü. *Tarımsal Yapı ve Üretim 1993*. Ankara: DİE Matbaası, 1995.

T.C Başbakanlık, Devlet İstatistik Müdürlüğü. *Tarımsal Yapı (Üretim, Fiyat, Değer) 1998*. Ankara: DİE Matbaası, 2001.

T.C Başbakanlık, Devlet İstatistik Müdürlüğü. *Tarımsal Yapı (Üretim, Fiyat, Değer) 2000*. Ankara: DİE Matbaası, 2002.

T.C Başbakanlık, Türkiye İstatistik Kurumu. *Tarımsal Yapı (Üretim, Fiyat, Değer) 2005*. Ankara: TÜİK Matbaası, 2007.

T.C Başbakanlık, Türkiye İstatistik Kurumu. *Tarımsal Yapı (Üretim, Fiyat, Değer) 2007*. Ankara: TÜİK Matbaası, 2009.

T.C TÜİK. *Tahıllar ve Diğer Bitkisel Ürünler (Keten Tohumu, lif) 2004-2019*.

Telif Eserler

Altıntaş, Ayten. "Kenevir Tohumunun Osmanlı Tıbbındaki Yeri", *Endüstriyel Kenevir Formu I-II*. Ed. Şükrü Karataş. İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları, 2018-2019: 100-108.

Arı, Âdem. "Kocaeli Bölgesi İskanları ve Kültürel Oluşum: Kandıra Örneği", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*. Ed. Haluk Selvi, Ali Yeşildal ve M. Bilal Çelik. Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, 2015: 1753-1761.

Aslan, Zehra, Mustafa Arıkan. *Cumhuriyet Döneminde Rize I, 1923-1950*. Ankara: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, 2018.

Arslan, Neşet. "Tartışmalar Işığında Kenevire Bakış", *TURKTOB*. Sayı. 28, (2018): 23-28.

Arslanoğlu, Şahane Funda, Selim Aytaç, Ali Kemal Ayan. "Keten", *Karadeniz'in Lif Bitkileri Çalıştayı*. Samsun: 5-6 Mayıs 2017: 51-62.

Arslanoğlu, Şahane Funda, Selim Aytaç, Ali Kemal Ayan, "Keten: Anadolu Coğrafyasında Küllerinden Yeniden Doğan Bitki", *Ziraat Bilimlerinde Güncel Akademik Çalışmalar*. Ed. Nurhan Keskin. Ivpe, Cetinje, Montenegro, 2018: 437-443.

Aydın, Nazmiye. "Trabzon'da Yok Olan Dokuma Sanatı: Keten", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*. Cilt 13, 26, (2019): 577-622.

Babaoğlu, Metin. "Tarihi İnsan Uygarlığıyla Yaşıt Yeniden Hatırlanan Eski Bir Dost: Keten", *AgroSkop*. (Ocak-Şubat 2010): 46-49.

Binici, Ali Erhan. "Rize Bezi", *Karadeniz'in Lif Bitkileri Çalıştayı*. Samsun: 5-6 Mayıs 2017: 77-80.

Çelik, Esra. "Kocaeli Yarımadasına Özgü El Sanatlarından Örnekler", *Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*. Ed. Haluk Selvi, Ali Yeşildal ve M. Bilal Çelik. Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, 2016: 1739-1752.

Çelik, Hüsrem. *Eskiçağda Anadolu'da Dokuma*. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

Ertekin, Efrumiye. "İlkçağda Tarsus Ketencileri ve Ketenleri", *OLBA*. (2005): 155-175.

Eşberk, Habil Tefvik. *Türk Keten Lifleri Üzerinde Etütler*. Ankara: T.C Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü, 1947.

Gökgöl Mirza ve Recai Taşan, *Yeşilköy Zirai Araştırma Enstitüsü'nün (Marmara-Trakya Bölge Zirai Araştırma Enstitüsü'nün) 50. Yılı*. İstanbul: Yeşilköy Zirai Araştırma Enstitüsü, 1978.

Gürkan, Çisem. *Geleneksel Şile Bezinin Günümüz Kadın Giysi Modasına Uyarlanması*. Işık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018.

İncekara, Fethi. *Endüstri Bitkileri ve Islahı*. İzmir: Ege Üniversitesi Matbaası, 1979.

Keten Kenevir. Ankara: Ziraat Vekaleti, 1939.

Kılıç, Nebahat. "Tekstil Sektörü ve Hedefleri", *Karadeniz'in Lif Bitkileri Çalıştayı*. Samsun: 5-6 Mayıs 2017: 17-20.

Kıranlar, Safiye. "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Kocaeli'nin Sosyo-ekonomik Durumu Üzerine Bir İnceleme", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*. Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, 2015: 1151-1181.

Koçak, Nilüfer, Nilgün Bayraktar. "Türkiye'de Keten Tarımı", *Ziraat Mühendisliği*. 357, 2011: 13-17.

Pamuk, Şevket. *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

Rüştü, Cevat. *Türklerde Ziraat Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016.

Standage, Tom. *Altı Bardakta Dünya Tarihi*. Çev. Ahmet Fethi İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2014.

Şahin, Güven. "Çok Boyutlu Bir Tarım Ürünü: Keten (Linum Usitatissimum)", *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademik Araştırmalar Dergisi*. Cilt 4, 2, 2020: 119-147.

Tanman, Duygu. *Tekirdağ Koşullarında Kışlık Ekim Zamanlarında Bazı Keten Çeşitlerinin Verim ve Kalite Özelliklerine Etkisinin Araştırılması*. Yüksek Lisans Tezi Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2019.

Tarıman, Celal, Fethi İncekara. "Memleketimizde Keten ve Kenevir İstihsalinin Arttırılması İmkânları", *Çiftçi*. Cilt 9, 102, 1954: 224-227.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin. *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*. Ankara: ODTÜ, 1977.

Tobler, Friedrich. *Kenevir, Keten, Jüt Mütéhassısı Sıfatıyla 1937 Eylülünden Teşrinisanisine Kadar Yapılan Seyahate Ait Rapor*. İstanbul: T.C Ziraat Vekaleti Neşriyatı, Burhaneddin Basımevi, 1938.

Tuncar, M. Kemal. "Keten Ziraatı ve Faydaları", *Ziraat Dünyası*. 27, 1952: 23-25.

Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış. İstanbul: I. Köy ve Ziraat Kongresi Yayını, Devlet Basımevi, 1938.

Ulaş, Erdem. *Mucize Bitki Kenevir*. İstanbul: Hiper Yayınları, 2019.

Usta, Bakiye. "Trabzon Feretikosu Doğu Karadeniz Bölgesi Feretiko Bezi Çaykara Projesi Örneği", *Karadeniz'in Lif Bitkileri Çalıştayı*. Samsun: 5-6 Mayıs 2017: 67-76.

Yıldız, Asuman. "Ayancık Dokumaları", *Karadeniz'in Lif Bitkileri Çalıştayı*. Samsun: 5-6 Mayıs 2017: 81-82.

Yılmaz, Serkan, Arslan Uzun. *Keten Tarımı*. Samsun: TAGEM, 2019.

Yücel, Hüseyin. *Cumhuriyet Ekonomisinin Kuruluşu ve Yükselişi*. Ankara: Türkiye Barolar Birliği, 2017.

Sürelî Yayınlar

Akşam

Bugün Kocaeli Gazetesi

Cumhuriyet

Hakimiyet

İkdam

İşte Kocaeli

Kurun

Son Posta

Tan

Ulus

Mistikalem

Özgür Kocaeli

Tasfir-i Efkâr

Tridge

Yeni Sabah